ҮҪӘРГӘН БАТШАЛАР ШӘЖӘРӘҺЕН БАРЛАУ

Ҡомартҡының төп нөсхәһе XIX быуат аҙағында хәҙерге Башҡортостан Республикаһының Йәнсура районы Байыш ауылы муллаһы Муса хәҙрәттә һаҡланған, Өмбәт ауылы кешеһе Әхмәтшәриф Абдуллин тарафынан башҡарылған күсермәһе 1954 йылда уның улы Ғибарҙан Н.Т.Хәсәновҡа юлығып, Фәндәр академияһының Башҡортостан филиалы Тарих, тел, әҙәбиәт институтына тапшырылған. Заманында этнограф Р.Ғ.Кузеев уның 3 битлек өҙөгөн генә файҙаланыуын иҫәпкә алмағанда, был бик мөһим документты ғалимдарыбыҙ иғтибарһыҙ ҡалдырған...

“Үҫәргән тәүәрихе”ндә Үҫәргән-башҡорт батшаларыбыҙҙың “донъя яратылғандан уҡ” быуын-быуын һуҙылып килмеш шәжәрәһе күргәҙмә һабаҡ рәүешендә бирелә (унда башҡорт тарихының һәм бөтә кешелек донъяһы тарихының бик күп серле һорауҙарына яуап бар). Баһалап бөткөһөҙ ҡиммәтле был хазинабыҙ тулы килеш (ошо авторҙың аңлатмалары менән ҡуша) матбуғатҡа тәүге тапҡыр сығарыла:

Үҫәргән тәүәрихе

1. Ишек. — 2. Уның улдары: а) Афрасиаб бин Ишек, **б) Күриң** бин Ишек. — **3. Фаридун** бин Күриң. — **4. Уның улдары: а) Мөслим, б) Алсаҡ Айран, в) Түрәҡан Фәкфәдәр. — 5. Ҡаф** бин Түрәҡан Фәкфәдәр. — **6. Уның улдары: а) Круз** (Һарт иленең батшаһы, Геродоттағы *Крез*: б.э. тиклем 560-546[1]) һәм уның улы **Таһмәнә Сәбиб; б) Ҡавәб. — 7. Бәширмин** бин Ҡавәб. — **8. Сам Сиуар. — 9. Ңал Ңаман. — 10. Бәһлеүән Рөстәм. — 11. Уның улдары: а) Сәһрәб Ширсуан** һәм уның улы **Бөрзин (Бөрйән) Нирул** һәм уның улы **Тамыр; б) Манужуһр** бин Ирани Таһманиб. — **12. Нәвҙар** бин Манужуһр. — **13. Ңаб** бин Пузар. — **14. Ғиҡбад. — 15. Кииксарув** (Мидия батшаһы, Геродоттағы *Киаксар:* б.э. тиклем 625-585). — **16. Аҡҡар Әййүб** бин Киаксарув. — **17. Кәштә** бин Әййүб. — **18. Әсфәндиәр. — 19. Баһуман. — 20. Уның улдары:** ***<u>Драб бин Баһуман</u>*** (уның нәҫелдәрен айырым алып дауамларбыҙ); **Лоҡман** (Лоҡман-хәким – бөрйәндәрҙең бабаһы. – Й.С.). — **21. Тағиб** бин Лоҡман. — **22. Хан Суғар. — 23. Хан Баҡи. — 24. Уның улдары:** ***<u>хан Сәнкүм</u>*** (уның нәҫелдәрен айырым алып дауамларбыҙ), **Башыҡара** бин баҡи. — **25. Хан Ҡантур** бин башыҡара. — **26. Хан Турғай. — 27. <u>Хан Байҡу-тархан</u>** (Майҡы-бей, 1207 йылда Сыңғыҙ-хан урҙаһында булған). — **28. Хан Байандар** (Сыңғыҙ-хандың Ҡытайҙы һәм Манчжурияны яулауында сәргәскәр булып әүҙем ҡатнашҡан, һуңынан Башҡортостанда татар-монголдарға ҡаршы көрәш башлыҡтарының береһе). — **29. Ауыл Сәхәү-хан...**

Инде килеп баяғы киҫәтеүле (аҫтына һыҙып) торғоҙоп ҡалдырылған саталарҙы айырым сиратлап барлайыҡ:

<u>20. Драб бин Баһуман</u> (Баһуман шам[2]... “Улы юҡтан әҙәм алып тәрбиә ҡылып, Көннур ҡыҙын уға бирҙе; һыуҙан табылғаны өсөн *Драб* тип исем ҡуйҙы; үҙенән һуң шам

[1] Быуындарға йәйәләр эсендәге аңлатмалар — автор□ы□ы, ә тырна□тар эсенә алынғандары һәм ундағы бит һандары — “Ү□әргән тәүәрихе”нән.
[2] Шам — батша.

булды; Искәндәр Йунан унан тыуҙы, тиҙәр". — "Үҫәргән тәүәрихе, 35-се бит. Беҙҙең өсөн бында Драб батшаның бәпес сағында "һыуҙан табып алыныуы" тураһындағы риүәйәт бик фәһемле — был хәл уның ысын-ысындан үҫәргәндәр бабаһы булыуын күрһәтә, сөнки үҫәргәндәрҙең легендар бабалары *Үҫәргән (Саргон)* да, *Көн-би* ҙә, *Муса (Моисей)* ҙа, *Жик-Мәргән* дә ана шулай "һыуҙан табып алынған"дар. Үҫәргән әсәләре иһә ҡыҙыҡһынып төпсөнөүсе бала-сағаларына әлегәсә, "бәпесте һыуҙан табып алып ҡайттым", тип аңлата). — **21. Уның улдары: а) Искәндәр Сәхиб Юнан** *(Александр Македонский)* һәм уның улы **Бурач** *(бурасы),* уның улы **Фуч Батамуч** *(батмуссы),* уның улы **Дәүҡиануч** *(дәүбүресе;* "был Дәүҡиануч ғайәт залим ине, аҡыл эйәләре унан ҡасып... мәмерйәләргә керҙеләр, — шуның менән мәшһүрҙер". — 35-се бит); **б) Ашиҡ** бин Драб ("был Ашиҡ ун йыл шам булды, Искәндәрҙе тәхеткә ултыртҡанда Ашиҡ кескәй ине". — 35-се бит), уның улы **Ашҡан** бин Ашиҡ ("был Ашҡан һарыҡ йылында шам булды, Дарийҙы Искәндәр харап ҡылғанда Ашҡан кесе ине, Арғын-бей көслө түгел ине. Искәндәр донъянан киткән йылда Римға һөжүм итте, тар-мар ҡылды". — 35-се бит), уның улы **Һәрмүз** бин Ашҡан, уның улы **Наржа,** уның улы **Алтаф,** уның улы шам **Баһрам,** уның улы **Нәзир Жорд** шам ("Нәзир-йорт шам 20 йыл шам булды, бер мең йөҙ һигеҙгәсә (?), тиҙәр; ғайәт залим ине, үҙ ырыуы харап итте". — 37-се бит), уның улы **Баһрам Күр; в)** ***<u>Сасун</u> (Сәсән*** нәҫелле батшаларҙың бабаһы йәғни Тура [Тора] таулы ***Туран иленең*** [Башҡортостандың] шанлы батшаһы ***Бәк-сәсән*** ул, б.э. II быуатында йәшәгән. *Сәсән тоҡомдары [сасанидтар]* б.э. III-VII быуаттары һуҙымында тәхеттә ултырғандар, улар дәүләте хәҙерге Төрөкмәнстан, Афғанстан, Иран, Әрмәнстан, Грузия, Әзербайжан ерҙәрен иңләп урынлашҡан һәм ғәрәптәр яулап алғанға тиклем йәшәгән. Тулыраҡ мәғлүмәтте "Хәтерхитаб"ымдың икенсе томының "Бөйөк Ҡошан" тигән бүлегендә бирҙем). — **22. Бабсаҡ** *(Папак) бин Сасун.* — **23. Артыш-ир** *(Ардашир,* 224-240 йылдарҙа батша; "Бүре-Өфө-өй"өн — Парфияны һәм "бүре-әсә" — фарсы илен һ.б. яулап алып, <u>*Туран иленә*</u> [Башҡортостанға] ҡаршы тороусы <u>*Иран илен*</u> төҙөгән ("Дәүләтебеҙ Бөйөк Ҡошан" тигән хеҙмәтемде ҡарағыҙ). "Үҫәргән тәүәрихе"ндә әйтелә: "Ардашир утыҙ йыл шам булды, *фарсы* вә *гаҡ* вә *лаш* илдәре уның ҡулы аҫтында ине... Бер вәзире бар ине, Шабурҙың анаһын, йәғни үҙенең ҡатынын, шуның менән боҙоҡлоҡ эшләүсе тип һанай башламыштыр һәм шул Шабурҙың анаһын ҡәлғә диуарынан ташлап, ҡанлы кәлйәмәгә әйләндермештер". — 35-се бит). — **24.** Шам **Шабур** (339-372 й.й. "шам Шабур утыҙ йыл шам булды". — 35-се бит). — **25.** Шам **Фируз** (Пероз, 459-484 й.й.). — **26.** Шам **Ҡыуат** (Ҡубад, 488-496 һәм 499-531 й.й. "шам Ҡубад 23 йыл шам булды, *Фирдәүси* хөкөмөнөң заманында ине". — 39-сы бит). — **27. Уның улдары:**

1) шам Ҡыуат улы **...нау...н,** уның улы **Жуанир,** уның улы **Шәһриар,** уның улы **Мирза-алып,** уның улы **Һәрмүз** (*Хормозд III,* 457-459 й.й.), уның улы **Тиауач,** уның улы **Жабин;** һәм йәнә Жуанир менән бер туған **(Ба)һрам,** уның улы **Ғам,** уның улы **Сиавуш.** — **28. Ғали-хан** бин Сиявуш. — **29. Ташбуға-хан.** — **30.** Хан **Суман.** — **31.** Хан **Күсләк.** — **32.** Хан **Айтуп.** — **33.** Хан **Тимерил.** — **34.** Хан **Байкә.** — **35.** Хан **Ылаусы.** — **36.** Хан **Байсиуб.** — **37.** Хан **Ҡара.** — **38.** Хан **Арғырд.** — **39.** Хан **Ҡол-алып.** — **40.** Хан **Байжума.** — **41. (..?).** — **42. (..?).** — **43.** Хан **Турмали.** — **44. Турғай Сәхин.** — **45. Тумаул Мәргән.** — **46. Дуинбиан.** — **47.** Хан **Буртан.** — **48.** Хан **Буян.** — **49.** **<u>Туҡан-хан</u>** (Үҫәкәй улы Темәсйән-Сыңғыҙ-хандың йәш сағында *Туҡанда — Арҡайымда* торғандағы *ләкәбе;* Көнсығышҡа "монгол далаларына" китеп, көс-кеүәт туплаған, тирә-яҡ дала халыҡтары, шул иҫәптән башҡорттар, уны йыһангир *Сыңғыҙ-хан* итеп күтәрәләр). Әйткәндәй, атаҡлы йыһангирҙәребеҙ Сыңғыҙ-хан, Йеҙекәй, Аҡһаҡ Тимерҙәрҙең Үҫәргән (башҡорт)

батшалар шәжәрәһенән сыҡҡанлығы беҙҙең замандарҙа Ҡаҙағстанда йәшәгән Ҡорбанғәли Юнысовтың шәжәрәһендә лә раҫлана: “Идегей, Тимур и Тимучин-Чингизхан восходят к одному общему предку, которого звали Кайдада. У Кайдады был сын Байсункар, от которого было девять сыновей. От потомков старшего сына Нотакына родился Кадаркай -- отец Эмира Идегея. От потомков третьего сына Кайдады родился Эмир Тимур. От потомка четвертого сына родился Тимучин, избранный ханом, под именем Чингизхан”... Инде килеп “Үҫәргән тәүәрихе”ндәге баяғы **Туҡан-хан (49)** шәжәрәһенең дауамы: **50. Уның улдары: а) Жужи-хан** *(Яусы);* **б)** хан **Ҡабил** бин Туҡан; **в)** хан **Ҡрыл** *(Кейек)* бин Туҡан, уның улы хан **Ҡотби; г)** хан **Тули,** уның улы хан **Хулукәтули** бин Түли, уның улдары хан **Ҡуян,** хан **Турғай,** хан **Байду, Абғай-хан;**

2) шам Ҡыуат улы **Нуширван Ғәҙел** *(Хосров I,* 531-579 й.й. “Нуширван... 20 йыл шам булды, уның шаһлыҡ ҡыры: Төркөстандың мәшриғенән Һиндостан мәғрибенәсә уның хөкөмөндә булды”. — 39-сы бит). — **28. Бируз** бин Нуширван Ғәҙел (*Хосров II,* 628 йылда үлгән). — **29. Шырау-ир** (был осорҙа Бируздан ҡалмыш тәхет өсөн ҡанлы тартыштар булып, 628-632 йылдар араһында тәхеттә бер-бер артлы *ун батша* алмашына. Йездегирд III [632-652 й.й.] тигән берәү тәхетте биләп алғас, ***сәсәндәр*** нәҫеленән булған был <u>*Шырау-ир*</u> үҙенең алыҫ бабаһы ***Бәк-сәсәндең*** тыуған еренә — ***Туран иле Башҡортостанға*** ҡасып ҡайтып, сал ***Көн-Өфө*** [*Тура]* ҡалаһындағы ата-баба тәхетенә ултыра: бының тап шулай икәнлеген Шырау-ирҙең бүләренең шәжәрәләге ***“Туран Дархан”*** тигән батшалыҡ *ләҡәбе дәлилләй.* Күрәһегеҙ, Шырау-ирҙең **Дары** исемле данлы бүләһе Туран [Башҡортостан] дәүләтенең баш ҡалаһы <u>*Өфө*</u> тәхетендә нығынған һәм ***“Туран Дары-хан”*** батша *ләҡәбен* алған, шунан һуң уның нәҫелдәре *лә* быуындан-быуынға <u>*“дары-хан” —* ***тархан***</u> *ләҡәбен* йөрөтөп, башҡорттоң *тархандар ҡатламы* барлыҡҡа килгән. Туран Дары-хандың ҡарт-картатаһы Өфөгә ҡайтҡан баяғы 632 йыл менән Туран Дары-хан араһында әҙәмиҙәрҙең ике быуын ғүмере 50 [25+25=50] йыл ятҡанлыҡтан, Туран Дары-хан бабабыҙ Өфө тәхетенә яҡынса 682 [632+50=682] йылда ултырған булырға тейеш). — **30. Шәһриәр. — 31. Аршир. — 32.** <u>**Туран Дархан**</u> *(баяғы Туран Дары-хан,* йәғни Туран иленең Дары исемле ханы, тигән һүҙ; тәхете, әйтеп үтеүебеҙсә, ***Көн-Өфө — Тура*** ҡуш ҡалаһында). — **33. Жәзир Жир. — 34. Әбү Алсаҡ** (“Алсаҡ-ир бер заман Баратурз дархандың ҡалаларын яулап алды, ҙур ил яһаны. Ғайәт шөкәтле һәм Искәндәр-сафиуллаға тиң хан ине”. — 58-се бит). — **35.** Солтан **Ғоҫман** бин Әбү Алсаҡ (Ғоҫманлы төрөк империяһы солтандарының бабаһы). — **36.** Солтан **Жәләлитдин. — 37. Әҙһәм. — 38.** <u>**Баба Төкләҫ-бей**</u>**. — 39.** <u>**Трә (Тура)**</u> бин баба Төкләҫ (*Тура-хан,* XII быуат. Был Тура-хандың ҡәбер кәшәнәһе уның баш ҡалаһы булған Өфөнән алыҫ түгел Шишмә районының *Түбәнге Тирмә* ауылы эргәһендә әлегәсә һаҡланған, архитектор-белгестәр уның ҡоролошон ысынлап та XI-XII быуаттарға ҡарата — Б.Г. Калимуллин. Башкирское народное зодчество. Уфа, 1978; 114-се бит. Боронғо башҡорт тәүәрихсеһе *Ҡыҙрас Муллаҡаевтан* заманында атаҡлы П.И. Рычков [Топография Оренбургской губернии, 372-373-сө биттәр] яҙып алғанса, “хан Тура бин баба Төкләҫ оҙонлоғо ун саҡрымға һуҙылмыш бөйөк ***Өфө*** ҡалаһының аҙаҡҡы ханы булған”). Иғтибар! -- Үҫәргән тәүәрихендәге батшалар шәжәрәһенең дөрөҫлөгө хәҙерге заман Ҡаҙағстан кешеһе -- баяғы Ҡорбанғәли Юнысов төрлө сығанаҡтарҙан һоҫоп алып төҙөгән һәм атабәҙ Әҙәм менән анабыҙ Һауанан башланмыш шәжәрә менән дә раҫлана (әммә унда ҡайһы бер исемдәр боҙоп яҙылған, ә ҡайһылары төшөп тә ҡалған -- шулары бында йәйәләр эсендә Үҫәргән тәүәрихендәгесә төҙәтеп яҙыла): **66. Әбделхаҡ (34. Әбү Алсаҡ). 67. Осман (35. Солтан Ғоҫман). 68. Джалялетдин (36. Солтан Жәләлитдин).**

Бер быуын төшөп ҡалған **(37. Әҙһәм). 69. Бабатюкляс (38. Баба Төкләç-бей). 70. Термя (39. Тура-хан). 71. Каранчи (40. Ҡаҙансы). 72. Самакай (41. Ҡарадә Ҡиә). 73. Кадаркай (42. Ҡотло Ҡиә). 74. Идегей (43. Йедек -- Йеҙекәй).** Күренеүенсә, башҡорт батыры Йеҙекәйҙең дә, Сыңғыҙ-хан, Туҡтамыш-хан, Аҡһаҡ Тимер кеүек үк, ниндәйҙер татар-монгол ҡәүеменән түгел, ә Үçәргән (башҡорт) батшалар шәжәрәһенән сыҡҡанлығы беҙгә бәйле булмаған башҡа сығанаҡтарҙан да дөрөçләнә. Инде алынған шәжәрәне Үçәргән тәүәрихендәгесә дауамлайыҡ: **40. Уның (Тура-хандың) улдары:** ***<u>Бәрҙебәк солтан бин Тура</u>*** йәки ***<u>Нармуйынлы Бәрҙебәк</u>*** (“Үçәргән тәүәрихе”, 53,57-се биттәр. Уның нәçелдәрен айырым алып дауамларбыҙ) һәм **Ҡаҙансы** бин Тура. — **41. Уның улдары: Ислам Ҡиә** бин Ҡаҙансы, **<u>Карадә Ҡиә бин</u> <u>Ҡаҙансы</u>** (“Иҙел — Яйыҡ араһында хөкөм һөргән”. — 54-се бит; уның нәçелдәрен айырым алып дауамларбыҙ), — **Ду(ҡ)с(а)ба (Туҡсаба)** бин Ҡаҙансы (“Иҙел — Яйыҡ араһында хөкөм һөргән... Туҡсаба-хан заманында Буйат-бей — бей ине”, — 54,62-се биттәр; шәжәрәне күсереүсе был урында “Ду(ҡ)с(а)ба”ның ике хәрефен — йәйәләр эсендә күрһәтелмеш “ҡ” һәм “а”-ны яңылыш төшөрөп ҡалдырған; шуға күрә дөрөçө “Туҡсаба” булыр). — **42. <u>Мүйтән-бей</u>** бин Туҡсаба — **43. Шаҡмал** бин Мүйтән. — **44. Бүзәк** бин Шаҡмал (“Туҡан-хан заманында бәк булып, хөкүмәт ҡылыр ине”. — 60-сы бит). — **45. Йор-уҡ (Жеруҡ,** “Туғрил-хан заманында бәк булып, хөкүмәт итер ине”. — 60-сы бит). — **46. Мәңҡут** (“Үзбәк-хан заманында (1290-1341) бей ине һәм тәғрифендә булған халыҡтарға хөкүмәт итер ине”. — 60-сы бит). — **47. Урал** бин Мәңҡут (“Урал тапҡан Урал-бей”, тирҙәр ине, Жанибәк-хан [һәм Бәрҙебәк-хан] заманында бей булып, хөкөмәт итер ине”. — 60-сы бит. Халҡыбыҙ тарафынан ошондай оло баһаға ирешкән бейебеҙҙең эшмәкәрлеге тураһында анығыраҡ мәғлүмәттәр һаҡланмауы үкенес). — **48. Анжан-бей** бин Урал (“Нармуйынлы Бәрҙебәк заманында бей булды, хөкүмәт ҡылыр ине”. — 62-се бит). — **49. Буйат-бей** (“Туҡсаба-хан[3] заманында бей ине”, — 62-се бит). — **50. Арбан-бей** бин Буйат-бей (“Арбан — Туҡтамыш-хан заманында бей булып, хөкүмәт ҡылды һәм, ғәҙел булып, унан һуң еренә *Алгыш Сурабан углы* бей булды, тиҙәр”. — 62-се бит). — **51. Сарыбаш-Мәргән** (урыç баçҡынсыларына ҡаршы 1661-1667 й.й. башҡорт ихтилалын етәкләүсе Һары Мәргән шуның исемен ләҡәп итеп алған булһа кәрәк). — **52. Сурабан-бей** (“был Сурабан-бей башҡорт халҡы исеменән [кенәз Бикбау] Иван Василичкә[4] барып баш һалғанда инабат өсөн мәҙкүр ханға [Яуыз Иванға] аманат итеп бирелгәнлегенән һуң Ҡазан шәһәрендә хан хозурында беренсе йыл торғандан һуң вафат булмыш; һәм шул Сурабан тере заманында шәһәре Ҡазандан татар халҡынан ҡатын алмыштыр, *кугәрсен* тигән ырыуҙан; ошо Сурабандың нәçеле (мәçәлән, беҙҙең заман Башҡортостандың халыҡ шағиры Марат Кәримов) *Кугәрсен*[5] тигән исемдә мәшһүрҙер”. — 64-се бит). *Сурабан-бей улдары:* **Алғыш** (“Туҡтамыш-ханға бей булған Арбан-бейҙән һуң уның ерҙәренә бей булды; ә Арбан-бейҙең атаһы Буйат-бей Туҡсаба-хан заманында бей ине”. — 62-се бит); **Тимер Ҡара Буға** (“хан Көсөк заманында бей ине”. — 62-се бит);йәнә лә шул Сарыбаш-Мәргәндең улы **Сарыш-бей** (“Сарыш-бей Ҡасим-хан [ул 1524 йылда үлгән] заманында бей ине. Унан һуң Тура-хан[6] заманында бей булып хөкүмәт ҡылды”. — 64-се бит). — **53. Аҡмасуҡ** бин Сарыш-бей. — **54. Туҡмасуҡ.**

---

[3] Был исемде күсереүсе яңылыштырған: “Туҡкужа-хан” (Туҡтамыш-хандың атаһы) тип төҙәтеп уҡырға кәрәк.

[4] Урыç батшаһы Яуыз Иванға.

[5] Хәҙерге Башҡортостандың *Кугәрсен* районының исеме шунан.

[6] Тура-хан (икенсе) — 1524-1565 йылдарҙа *Өфө-Тура* куш ҡалабыҙҙа тәхетләнмеш Исмәғил Хайрас кенәздең һәм уның улы Хаҡназар-хандың ләҡәбе.

— **55. Тәтегәс-бей** бин Туҡмасуҡ (Юрматы ырыуы шәжәрәһенән: "Тарих туғыҙ йөҙ ҙә етмеш икелә [миләди 1558 йылда] рамаҙан шәрифтең һигеҙенсе көнөндә вафат булды *Тәтегәс* баба". [Башкирские шежере. Уфа, 1960; 31-се бит. Артабан: Тәтегәс-бей шәжәрәһе]. Юрматы бейе рәүешендә билдәле булған Тәтегәстең исемен Үҫәргәндәр шәжәрәһендә күреп аптырарға ярамай: Юрматы, Ҡанлы, Бөрйән, Түңгәүер, Күбәләк-Тиләү һ.б. ырыуҙарҙың Үҫәргәндән саталанып сыҡҡанлығын яҙғайныҡ. Әйтәйек, үҫәргәндәр табынған Көндөң (Ҡояштың) тулыраҡ исеме ***әсәр-Көн-матер*** *[шәре-ҡан-матур]* әйтелеп, шуның ҡыҫҡараҡ өлгөләренән *әсәр-Көн —* ***Үҫәргән,*** *әсәр-мәте[р] — сәрмәте [сарматы],* ***Юрматы*** һәм шулай уҡ *әсәр-ҡанлы [Үҫәргәнле]* тигәндән, яртылаш ҡыҫҡарып, ***Ҡанлы*** этнонимдары хасил булған. Шулай уҡ Үҫәргән батшалар шәжәрәһе [Геродоттағы "царские скифы"] шәхестәрен, Үҫәргәндән тыш, башҡа ырыуҙарға *ла* бей итеп ҡуйғандарын онотмайыҡ, мәҫәлән, Барын-Табын ырыуының бейе — үҫәргәнле Майҡы [Байҡы]-бей). — **56. Тәтегәс-бейҙең улдары: Ҡушай Ҡыуат** бин Тәтегәс һәм **кенәз Бикбов (Бикбау)** бин Тәтегәс булмаҡ. — **57. Кинйә** бин Бикбау кенәз. — **58. Уның улдары:**

I. Әлебай бин Кинйә, уның улы **Ураҙ-Өмбәт,** уның улы **Туғанаш,** уның улы **Яппар,** уның улы **Балсыҡ,** уның улы **Сәғит Зүрәт Жүдәк;** йәнә *лә* шул Әлебай улы **Теләү-Өмбәт,** уның улы **Азатҡул,** уның улы **Аҙғул,** уның улы **Шәриф,** уның улы **Әлмөхәммәт,** уның улы **Боҫҡон,** уның улы **Йылҡыбай,** уның улы **Байыш;** һәм йәнә *лә* шул Теләү-Өмбәт улы **Булаҡ,** уның улы **Бурағул,** уның улы **Бесәнсе,** уның улы **Яҫауыл Аҡбулат...**

II. Ҡуңғырбай бин Кинйә, уның улы **Түлебай,** уның улдары **Илембәт, Килдеғол, Ғайан, Ҡусҡар, Атлан** һәм дә мәҙкүр **Йәнсура** (исеме менән Башҡортостандың хәҙерге ***Йәнсура*** районы аталған, *ләкин* рәсми ҡағыҙҙарҙа *"Ейәнсура"* тип яңылыш яҙылып йөрөй). Шуларҙан:

1) *Ҡусҡар улдары*: **Аҡъйән** бин Ҡусҡар, **Бикташ** бин Ҡусҡар, **Аҡбут** бин Ҡусҡар, **Ағурҙа** бин Ҡусҡар;

2) *Атлан улдары:* **Ураҙ** бин Атлан, **Тутаз** бин Атлан, **Мәһди, Атҡужаҡ, Ерәнкәй, Аҡҡужа** һәм Аҡҡужаның улдары **Күҫәкҡол, Бүкәнбай;**

Атлан улы *Ураҙҙан* тыуғандар: **Муса** бин Ураҙ, **Әхмәт** бин Ураҙ, **Ҡәйүал** бин Ураҙ, **Ҡоләхмәт, Ғибадәт,** Ғибадәт улы **Имам;** һәм йәнә *лә* шул Ураҙ улы имам **Ғәбидулла,** уның улдары: имам **Ғиззәтулла,** имам **Рәхмәтшафиҡ,** имам **Мөфәз** бин Рәхмәтхафиз (Ғәбидулла)...

3) Йәнсура *улдары:* **Исхаҡ** бин *Йәнсура,* уның улы **Балъякшай** бин Исхаҡ; **Ҡустыбай** бин *Йәнсура,* уның улы **Илбай** бин Ҡустыбай; **Мәкҫүд** бин *Йәнсура,* уның улы **Аҙнабай** бин Мәкҫүд; **Тимербай** бин *Йәнсура,* уның улы **Миңлебай** бин (Тимербай); **Тимербулат** бин *Йәнсура,* уның улы **Бикташ...**

Урыны ожмахта булғыры Муса хәҙрәт күсереп ҡалдырған был бөйөк шәжәрәбеҙ, ундағы төрлө дәүер төрлө-төрлө батшаларыбыҙҙың исемдәренән үк асыҡ күренеүенсә, ысынлап та Геродот яҙған "батшалыҡ итеүсе скифтар"ҙың (үҫәргәндәрҙең) батшалар шәжәрәһе булып тора. Был юлдарҙың авторының ата-бабалары һөйләп ҡалдырыуынса, боронғо хан урҙаларының береһенең баш ҡалаһы булған һәм Үҫәргән башҡорттары йәшәгән *Сәнкем-Биктимерҙең* (ул ауыл хәҙерге Ырымбур өлкәһенең Һарыҡташ районына ҡарай ине) *солтандар* (хәҙерге Солтановтар) нәҫеленән ҡасандыр бер заман "Һыу башы яғына" (Башҡортостандың хәҙерге *Йәнсура* районына) килен булып төшкән бер

һылыуыбыҙ, ата йортонан “бер ниндәй ҙә мал алмай, шул артынан биреләһе мал урынына *эт тиреһенә яҙылған шәжәрәне* һорап алып киткән” — Муса хәҙрәт тап ана шул “эт тиреһенән” күсереп яҙғандыр, бәлки, үҙенең ошо “Үҫәргән тәүәрихе”н... Был шәжәрәнең ҡиммәте йәнә шунда: *бик күп ауылдарыбыҙҙың һәм нәҫел фамилияларыбыҙҙың ундағы ҡайһы кеше исеменә туп-тура бәйлелеге күренә.*

Ошонда тағы бер мәсьәләне асыҡлап китеү зарур — бөйөк Туҡтамыш-ханыбыҙҙың ҡартатаһының атаһы *“Нармуйынлы Бәрҙебәк”тең* атаһы ысынында кем булғанлығын; сөнки сығанаҡтарҙың береһендә лә беҙ уны таба алмайбыҙ, ә был “Үҫәргән тәүәрихе”ндә иһә ул шаҡтай күҙгә салынып ярылып ята; тик, шәжәрәне быуындан-быуынға күсереп ҡалдырыусыларҙыңмы береһенең яңылышыуы арҡаһындалыр, мәсьәлә буталып ҡалған; әммә ошо буталсыҡты сисерлек бәғзе мәғлүмәттәр “тәүәрих”тең үҙендә лә, фарсы сығанаҡтарында ла етерлек.

“Тәүәрих”тәге был буталыштар Сыңғыҙ-хандың беҙгә билдәле өлкән улы Яусының нәҫелдәр ебендәге **Үзбәк улы Жанибәк-хан** (батшалыҡ итеүе 1341-1357) шәжәрәһен (55-се бит) теркәгәндә ебәрелгән. Беренсенән, унда ысынлап та Жанибәктең улы булған *Бәрҙебәк* (батшалыҡ итеүе 1357-1360) яңылыш рәүештә уның ейәне итеп — йәғни Жанибәк улы Үсәктең (Көсөктөң) улы итеп күрһәтелгән (57-се бит). Икенсенән, Жанибәк улы Үсәктең (Көсөктөң) улы булырға тейешле *Сәйед-Әхмәт (Сәйдәк)* һәм уның нәҫелдәре *Ҡасим-хан* (1524 йылда үлә) һәм уның улы *ХАҡназар-хан* (Аҡназар-хан тип тә йөрөтөлә, 1524-65 йылдарҙа батшалыҡ итеүе билдәле) теркәлмәй ҡалдырылған. Өсөнсөнән, “Өфөнөң һуңғы батшаһы булған” (П.И. Рычков) һәм XII быуатта йәшәгән *Тура-хан (Трә бин баба Төкләç),* ныҡ яңылыштырылып, унан байтаҡҡа һуңыраҡ бер осорҙа (1524-1565 й.й.) боронғо Тура-хан баш ҡалаһы Өфөлә ултырып хакимлыҡ ҡылмыш Сыңғыҙ-хан нәҫелле икенсе бер “Тура-хан” — баяғы *ХАҡназар-хан* менән буталғанлыҡтан, шул боронғо Тура-ханыбыҙ унан һуңғы заманалағы Жанибәк бүләре Ҡасим-хандың улы итеп һыҙыҡсалап беркетелгән, ә беҙ уның, баба Төкләç улы Тура-хандың, әлеге Үҫәргән батшалар шәжәрәһендәге 39-сы быуынды биләүен беләбеҙ. Дүртенсенән, Жанибәк улы *Бәрҙебәк-хандың* улы итеп яңылыш күрһәтелмеш *Ишем-хан* да ысынында баба Төкләç улы Тура-хандың (Трә бин баба Төкләçтең) улы булырға тейеш, сөнки уның нәҫелдәренең (мәҫәлән, Ҡазан ханлығына ҡаршы аяуһыҙ көрәшкән *Айсыуаҡ-хандың*) ысын башҡорт хандары икәнлеге рәсми тарихтан уҡ билдәле. Өҫтәүенә, Жанибәк улы *Бәрҙебәк,* атаһы Жанибәк-ханды үлтереп тәхеткә үрләгәс, бөтә ағай-энеләрен һәм уларҙың нәҫелдәрен (хатта имсәк балаларына тиклем), береһен-бер ҡалдырмай, төп-ҡыра үлтереп бөтөрә, үҙенән дә нәҫел ҡалмай һәм, тарихсылар Ғаффари һәм Аноним Искәндәр яҙыуынса (Тизенгаузен, 129,211-се биттәр), Сыңғыҙ-хан нәҫеленең был тармағы ошо урында ҡырт-өҙөлә. Һәм Жанибәк-ханға һәм уның нәҫелдәренә ҡағылышлы сығанаҡтарҙа бынан башҡа Бәрҙебәк исемле шәхес юҡ. Тимәк, “Үҫәргән тәүәрихе”ндәге (53-сө бит) *“Бәрҙебәк солтан бин Тура”* — Туҡтамыш-ханыбыҙҙың ҡартатаһының атаһы ***“Нармуйынлы Бәрҙебәк”*** тап үҙе булып сыға һәм уны беҙ үҙебеҙҙең ошо Үҫәргән батшалар шәжәрәһендәге тейешле урынына теркәйбеҙ:

39. Трә (Тура) бин баба Төкләç (Тура-хан, XII быуат). — **40. Уның улдары: а) Күсем-хан** бин Тура-хан, уның улы **Ишем-хан,** уның улдары **Туғым-хан** һәм **Айсыуаҡ-хан,** Айсыуаҡ-хан улы хан **Эйәле,** уның улы хан **Туҡай,** уның улы хан **Жиһангир,** уның улы хан **Иләй,** уның улы хан **Вәли солтан Баһадир хан,** уның улы **Ҡаиб-хан; б) Бәрҙебәк-солтан** бин Тура йәки **“Нармуйынлы Бәрҙебәк”** (бөйөк Туҡтамыш-

ханыбыҙҙың бабаһы, XIII быуатта йәшәгән был солтан, аталары Тура-хандан ҡалмыш Өфө тәхете өсөн бер туғаны Күсем-хан менән үҙ-ара талашып, үҙе яҡлы бөрйәндәрҙе эйәртеп, Каспий диңгеҙе буйындағы Сыңғыҙ-хан нәҫелдәре хакимлыҡ ҡылмыш Маңғышлаҡҡа[7] — "Төркөстандың Үсәк [Көсөк] ханына һыйынып ҡасты"; Туҡтамыш-хандың атаһы Төҡҡужаның ни өсөн "Маңғышлаҡ гөбөрнаторы" булыуының сере ана шундалыр. Был хаҡта "Үҫәргән тәүәрихе"ндә (57-се бит) ҡимммәтле мәғлүмәт бар: "Бәрҙебәк йылдар аша саманан ашты, тора-тороп Яҫы ташта Күсем-хандың уғландарын үлтерҙе. Үлтерелгән уғландарҙың бабалары башҡорт халҡы ине (Тура-хан бин баба Төкләҫтең һәм уның нәҫелдәренең ысынлап та Үҫәргән (башҡорт) икәнлегенә тура ишара. — *Й.С.*). Улар халҡының бик атаҡлыларынан ине. Улар ғәскәр менән Бәрҙебәк-солтанды үлтермәк өсөн хөсөт ҡылдылар. Шул саҡ Бәрҙебәк-солтан Төркөстанға Үсәк [Көсөк]-ханға һыйыныу өсөн ҡасты, [Үсәк-хандар] — Жанибәк-хан улдары инеләр. Ҡасып барғанда [күрҙе]:Һаҡмар һыуында бер төркөм башҡорттоң үҙенең бәге [бейе] бар ине, *Ҡасынҡы сала-бәк*[8] тип ләҡәпләрҙәр ине, данлыҡлы ине, халҡы *мәсәкле*[9] ине. Унан солтан-Бәрҙебәк һыйыныу үтенде һәм *Ҡасаҡ сала-бәк* уға хуш күңеллелек күрһәтте. Күсем-хан бәктәренән илсе килеп, Бәрҙебәк-солтанды талап иткәнендә, [сала] халҡы ризалыҡ биреп [уны] йәшерҙеләр һәм алып ҡалдылар. Ләкин Бәрҙебәк-солтан эт холоҡло ине: күпселек йәмәғәт уның иҫенә лә кермәне. Бер көн уға *Ҡасаҡ сала* әйтте: минең солтаным, һеҙ анаулары-был халыҡҡа ҡатышманығыҙ, беләм сәбәбен, тине. Солтан-Бәрҙебәк: йөрәгем этйән түгел, аңһыҙҙан был халыҡ мине ҡатил итер [үлтерер], тине. Ҡасаҡ сала-бәк уға үҙ халҡынан бер данлы әҙәмдең Субъямал тигән ҡыҙын никахландырҙы. Ирәүән Ҡасаҡ сала-бәкте Бәрҙебәк-хан сәрғәскәр итеп, халҡы уға ризалыҡ бирҙе... Был Бәрҙебәк-солтан яҡшылыҡ ҡәҙерен белмәҫ кафырҙай ине, башҡа хаталыҡтары ла суҡтыр [күптер]".

Был атаҡлы "Ҡасынҡы сала-бәк" ләҡәпле бабабыҙҙың атаһы **Яуынсы Яҫауыл** "Күсем-хан заманында уның эргәһендә *яҫауыл* булып хеҙмәт иткән, тиҙәр", — 66-сы бит; тимәк, бабабыҙ был *Яуынсы Яҫауыл* Себер ханы Күсем (XVI быуат) заманында йәшәгән; уның алты улы — **Арынбай, Аҡбай, Күкбай, Сураҡара, Атҡара, Алҡара** ("был алты уғыл *Яуынсы Яҫауылдың* кесе ҡатынынан ине". — 66-сы бит). Йәнә лә ике улы: **а) Ҡасаҡ сала-бәк** ("Ҡасаҡ сала-бәк ошбу үҙенең башҡорт халҡына бәк булып, Тора-хан улы Бәрҙебәк ["Нармуйынлы Бәрҙебәк". — **Й.С.**] халыҡ башлығы булып торған шул үҙ

---

[7] Маңғышлаҡ — Мең-ҡышлаҡ, йәғни Үҫәргәндән саталанмыш мең һаҙаҡлы Урҙас-бейҙең (Мең ырыуының) ҡышлау урыны.

[8] Ҡасынҡы сала-бәк (йәки ҡасаҡ сала-бәк) — "ҡасыныу салаһы (селоһы) бәге (бейе)" тигән һүҙ, ул иһә Василий кенәз (Яуыз Ивандың атаһы) ғәскәрендә хеҙмәт иткән атаҡлы *Яуынсы Яҫауыл* бабабыҙҙың улдарының береһе ("Үҫәргән тәүәрихе"; 66,69-сы биттәр). Был "Ҡасынҡы сала" тигән исемле һәм *Ҡаса* — хәҙерге *Ҡаҫмарт* йылға тамағындағы боронғо ауылдың урыны *"Иҫке ҡый"* һәм иҫке зыяраты хәҙерге Ырымбур өлкәһе Һарыҡташ районындағы *Һунарсы* һәм *Сәнкем-Биктимер* ауылдары араһындағы *"Ҡамышлы ҡолаҡ"* тигән төбәктә. Заманында унда, татар-монгол яуҙарынан Каспий диңгеҙенә табан ҡасып китеп барышлай, бөтә Башҡортостандың батшаһы *Муйтән-бей* (баба Төкләҫ улы Тура-хандың бүләһе) ыҫтан ҡороп *ҡасынып* ятҡан (ә бер улы шунда ерегеп ҡалған), шуға күрә лә был ер-һыу *"Ҡасынҡы"* аталған, имеш. Шуға күрәлер инде, ҡарттарыбыҙ "Сәнкем-Биктимер ауылы борон *Муйтән-бейҙең баш ҡалаһы булған"*, тиеп һөйләрҙәр ине.

[9] Мәсәкле — Үҫәргән тәүырыуының башбабаһы Шүлгәнде тыуҙырмыш *"Мәсәк-аба"ға* (Машаҡ-тауға) табыныусы. Был Үҫәргәндәрҙең борон торған ерҙәрендә шул "Мәсәк-аба"ға бәйле *Москова* (Башҡортостандың хәҙерге *Дүртөйлө* районында), *Мәскәү* (Усалы районында) ауылдары һәм алыҫ көнбайыштараҡ *Мәскәү (Москва)* йылғаһы менән *Мәскәү (Москва)* ҡалаһы ҡалған (ул ҡала кенәз Юрий Долгорукий тыуыуҙан күп быуаттар элек үк булған).

солтанатында[10] ярлыҡанмыштыр". — 66-сы бит), уның улы **Йыуашбай,** уның улы **Сураш; б) Үҫәргән,** уның улдары: **1) Юламан** ("ҡунаҡ[11] халҡының бабаһы". — 66-сы бит), уның улдары **Ҡоҙаш, Ситкәй; 2) Килдеш** (аҡжаҡ[12] халҡының бабаһы". — 66-сы бит), уның улы **Юнай,** уның улы **Көсөкнисә; 3) Субғужа,** уның улы **Мүскә; 4) Байғужа** ("айыу[13] халҡының бабаһы". — 66-сы бит), уның улы **Ҡаҙаҡбай-бей,** уның улы **Ҡаръяу-бей...**

Бәрҙебәк-солтандың (XIII быуат) заманында уҡ ҙур ҡасаба булмыш шул *Ҡасынҡы саланан* артабан *Сәнкем-Биктимер, Һунарсы, Солтанбай, Ырыҫҡол* һәм *Яңауыл (Яңы Ғафар)* ауылдары бүленеп сыҡҡан. — **41. Ҡиас-хан. — 42. Туҡ-хужа-хан. — 43. <u>Туҡтамыш-хан</u>** ("Туҡтамыш-хан маҡәме [төп йорто] *Сирмешән [Сәрмәсән], Ҡармасан* буйында ине һәм ул йәнә *Иҙел — Яйыҡ араһында* сәхрә тарафында *Үҙән*[14] һыуында булды һәм уның һыуы әсе булғанлыҡтан, саҡ сыҙаны, тиҙәр. Ул ваҡытта яҙ һыу ташҡанда алып ҡалып, бер сула тормош иттеләр: шунда хан йортоноң ҡибла тарафында бер шәре-хауыз[15] бар ине, яҙ көнө ҡаҙып һыу ебәрерҙәр ине; һыуы татлы булғаны өсөн шул хауыздың ҡибла тарафында ябыулы бинанан *Мәсет-һарай* төҙөнө, хозур шәһәр булды[16]. Һуңынан **<u>Йедәк[17] бәк</u>** менән араларында һуғыш-ҡырылыш булғас, ул ерҙән китеп, *Сирмешән [Сәрмәсән]* һыуында йорт тотто, <u>*ҡәбере шундалыр*</u>; ул ҡорбандыр — *Йедәк [Йеҙекәй]* уғынан ул тәхет кисте, тиҙәр". — 53-сө бит. Тимәк, бөйөгөбөҙ *Туктамыш-ханды*, уның тыуған һәм һуңғы торған төйәге *Сәрмәсән,* ә анығырағы — шундағы <u>*Төйләһ*</u>, йылғаһы буйына һөжүм ҡылып, икенсе бер бөйөгөбөҙ *Йеҙекәй батыр* үлтергән). — **44. Уның улдары: Жәләлитдин, Сәғидалитдин, Ҡадирбирҙе, Хаҡбирҙе** (һ.б. күптәр)...

Эйе, башҡорт халыҡ эпосында Туҡтамыш-ханды "затһыҙ хан" тип, Аҡһаҡ Тимерҙе ("Сатмыр-хан"ды) ла "затһыҙ тыуған" тип атау ("Ватандаш" журналы, 1997/2; 55,71-се биттәр) ул дәүерҙәге хакимлек ҡылыусы йыһангир Сыңғыҙ-хан нәҫелдәре күҙлегенән ҡарағанда бик ғәҙел һәм урынлы, сөнки әйтелгән шәхестәр икеһе лә, ысынлап та, "затлы" Сыңғыҙ-хан нәҫеленән түгелдәр, Туҡтамыш-хан үҙе гәрсә, Аҡһаҡ Тимерҙән айырмалы булараҡ (ул башҡорттоң *барлас* ырыуынан), был донъяға Сыңғыҙ-ханды ла бирмеш баяғы бер үк *Үҫәргән-Бөрйән* ҡәбиләһенән булһа ла...

Йәнә килеп Үҫәргән батшалар шәжәрәһендәге айырым алып дауамлар өсөн алдараҡ киҫәтеп һәм аҫтына һыҙып ҡалдырып торолған бәғзе быуындарҙың нәҫел бауҙарын һүҙыуҙы дауамлайыҡ:

<u>*24. Хан Сәнкүм.*</u> **— 25. Ғри. — 26. Сәмар. — 27. Тим. — 28. Сәғди** бин Тим. — **29. Ҡағб. — 30. Гру** бин Ҡиас. — **31. Уның улдары: а) Глб** бин Гру, уның улы **Зөһрә Ғәбид Хәләф,** уның улы **(?)** бин Хәләф; **б) Дарам** бин Гру, уның улы **Ғрам** бин Дарам, уның улы **Ғәбуан** бин Ғрам, уның улы **<u>*Асаман*</u>** һәм уның улы **Жаир** бин Асаман...

---

[10]Алтын Урҙаның Башҡортостан солтанатында.

[11] Ҡунаҡ (кинок) — кәнтәй эт, йәғни эткә табыныусы "нуғай".

[12] Аҡжаҡ (аҡ-жаҡы) — аҡ Шәке йәғни аҡ әсә-бүре, йәғни аҡ бүрегә табыныусы көнбайыш (биләр) үҫәргәндәре.

[13] Айыу — айыуға табыныусы төньяҡ-көнсығыш (саха-яҡут) үҫәргәндәре.

[14] Үҙән йылғалары хәҙерге Саратов өлкәһендә башланып, Ҡаҙағстанға ағыла.

[15] Хауыз — һыу йыйғыс соҡор, хәҙерге Ырымбур өлкәһенең Биләй районындағы тарихҡа билдәле *Ҡоро-күл* булырға тейеш.

[16] *Мәсет-һарай* ҡалаһы — Туҡтамыш-хандың Яйыҡ буйындағы баш ҡалаһы.

[17] Йедәк — *Йеҙекәй (Едигей)* батырыбыҙ.

Был ***Асаман*** — *Асамандар (саманидтар)* дәүләтенең (875-999 й.й.) батшалар шәжәрәһен башлаусы уҙаман бабабыҙ ул. Был дәүләт Урта Азияла (баш ҡалаһы *Бохара*) урынлашып, X быуаттың тәүге яртыһында Мавереннахр, Хөрәсән, Төньяҡ һәм Көнсығыш Иран илдәрен үҙ эсенә ала, уға Хорезм, Систан, Горган (Үҫәргән), Табаристан (Мазендаран) илдәре буйһоноп йәшәй. Иң мөһим ҡалалары Бохара, Сәмәрҡәнд, Нишапур, Мәреү, Ургенч, Ғират, Бәлх, Ғазни булып, *Асаман* батшалар һарайында Рудаки, Әл-Фараби һ.б. шундай аҫыл заттар ижад иткән. Ул дәүләт Хазар, Иран, Болғар, Ҡытай, урыҫ илдәренә һәм, әлбиттә, Башҡортостанға сауҙа каруандарын йөрөткән...

Ҡалды инде ***41-се быуын — Ҡарадә Ҡиә бин Ҡаҙансы*** һәм уның нәҫел бауы; **Йеҙекәй** батырға ҡағылышлы бик мөһим был тармаҡты беҙ һуңғараҡ — тәғәйен *Йеҙекәй* тураһында һөйләгәндә барларбыҙ.

Саф башҡорт эпосы “Иҙеүкәй менән Мораҙым” Алтын Урҙа тарҡалғандан һуңғы осорҙарҙа уның айырымланмыш халыҡтары (башҡорт, ҡаҙаҡ, нуғай, үзбәк, ҡарағалпаҡ, татар, төрөкмән) тарафынан уртаҡланып, һәр береһе уны үҙ теленә һәм күңеленә яраҡлаштырғанлыҡтан, ситтәр тарафынан үҙгәйләштерелгән башҡа сифаттар ҡатарында батырыбыҙҙың исеме лә төрлө өлгөләрҙә яҙылып йөрөй: *Иҙеүкәй, Йеҙекәй, Йедек, Едигей, Идигу...*

Был серле исемдең мәғәнәһе, ябай-ялпы төпсөүе (этимологияһы) буйынса барлаһаҡ, унда беҙҙе ҡыҙыҡһындырған һүҙ *“Иҙел”* (ҡоро ер сиге — йылға) менән *“иҙеү”* (күлдәк йырығының сиге — иҙеү) берҙәй күреп аңлатыла:

Ун ике йорт ырыуға[18]
Балам да ***иҙеү*** *булһын, тип,*
Илгә килгән дошманды
Агиҙелдәй быуһын, тип,
*...****Иҙеүкәй*** *исемен ҡуйҙы, ти...*

Ләкин был исемдең дөрөҫөрәк әйтелеше *Йеҙекәй* батыр үҙе тере заманда һәм урыҫтар менән яҡын аралашып йөрөгән сағындағы урыҫ йылъяҙмаларына теркәлеп ҡалған — ***Едигей*** (урыҫта “ҙ” хәрефе лә, өнө лә булмағанлыҡтан, башҡортса *“йеҙ”* урынына *“ед”* яҙылған); шулай уҡ иҫке төркиләштерелгән ғәрәп графикалы башҡорт шәжәрәһендә лә был исем, *Йеҙекәй, “әй”* иркәлек ялғауы ҡыҫҡартылып, һәм “ҙ” өнө иҫке төркиләштерелеп, “***Йедек***” яҙылып йөрөй (“Үҫәргән тәүәрихе”; 54,56-сы биттәр), был иһә тулыраҡ әйтелешле *Едигей — Йеҙекәй* өлгөһөнөң фәнни дөрөҫлөгөн һәм эпостағы *“Иҙеүкәй”ҙең* фәстереп юрау икәнлеген иҫбатлай. Ә исем нигеҙендә ятҡан *“йеҙ”* тәүге ҡараштა ҡушылдыҡлы һары бутал (латунь) булып күренә, ләкин был улай түгел. Сөнки *“йеҙ”* тип бабаларыбыҙ эсе ҡыуыш (көпшә) һабаҡлы бейек үләнде атаған, *“сей”* тигән ҡамыш исеме лә шул “йеҙ”ҙән үҙгәреп килеп сыҡҡан; Үҙәк Азия далаларында һыбайлының яурынына тиңәлерлек дәү булып үҫкән был йеҙ (көпшә) үлән — ҡиммәтле мал аҙығы, ә уның кипкән һабаҡтары эшләпә, септә үреү өсөн ҡулланыла; әҫәрен ғәрәпсә яҙған Мәхмүт Ҡашғари уны *“Алла агасы”* тип атаған (“Советская тюркология” журналы, Баку, 1976/3; 41-43-сө биттәр). Далалағы ҡара (ҙур) урмандай булып үҫмеш был “йеҙ”

---

[18] Ун ике йорт ырыу -- башҡорт халҡының хәҙерге яңылыш яҙып йөрөтөлгән *ете ырыуҙан* түгел, ә *ун ике* төп ырыуҙан хасиллығы эпоста асыҡ әйтелгән.

көпшәне Үҫәргән-башҡорт тоҡомдары "ҡара-дәү ҡыяҡ" (дәү ҡыяҡлы ҙур үлән) тип йөрөткән, хатта үҙенең балаларына ла шул үлән исемен ҡушҡан:

Ҡара Дәү Ҡыяҡ (шәжәрәләге *"Ҡарадә Ҡиә", —* "Үҫәргән тәүәрихе", 54-се бит) — *Йеҙекәй* батырыбыҙҙың ҡартатаһының исеме; һәм шул уҡ сатыр сәскәләләр ғаиләһенән булған, әҙәм балаһының танһыҡ аҙығы итеп ҡулланылған *Төкләҫ* (йөнтәҫ) һәм *молоҡ* (һимеҙ) көпшәле үлән *(балтырған*[19]*, балтырсаҡ) —*

Төклө Молоҡ Балтырсаҡ Ҡотло Ҡыяҡ (шәжәрәләге *"Ҡотло Ҡиә", —* "Үҫәргән тәүәрихе", 54-се бит) — *Йеҙекәй* батырыбыҙҙың атаһының тулы әйтелешле исеме; фарсы сығанаҡтарында ул *Төклөбай, Балтырсы* (Балтасы) булып йөрөй, ә Үҫәргән шәжәрәләренең береһендә *Молоҡ* итеп яҙылған;

һәм шулай уҡ әҙәм балаһының танһыҡ аҙығы булып ҡулланылмыш *ҡаҡы* (ҡымыҙлыҡ) тигән төкләҫ көпшә —

Ҡаҡан Төкләҫ (Ҡаҡы-Төкләҫ) — Үҫәргәндәрҙең киң билдәле бабаһының исеме *баба Төкләҫ* ("Үҫәргән тәүәрихе", 55-се бит).

Сатыр сәскәле был үҫемлектең һыу буйҙарын яратыусы бер төрө бар, ул "сей" (жиз -- еҙ һүҙенән килеп сыҡҡан), ә күберәген "ҡамыш" (ҡубыш — ҡыуыш, тигәндән) тип атап йөрөтөлә; әммә М. Ҡашғари яҙған "Алла ағасы" кеүек затлы үлән-көпшәгә бирелмеш *"йеҙ"* үлән атамаһы башҡорт телендә лә һаҡланып ҡалған:

Таштуғайҡай, һинең ҡамышыңды
Йеҙ *ҡурайҡай итеп тартайым...*
Таштуғай.

Тимәк, үлемһеҙ моңобоҙ "Таштуғай"ҙың авторы мәшһүрә Көнһылыуыбыҙ, моғайын, үҙе торған ҡыуан далала *"йеҙ ҡурайҡай"* (йәки *Йеҙекәй* ҡурайҡай) үләне булмағанлыҡтан, ҡулы осондағы нәҙек Таштуғай ҡамышын "*йеҙ* ҡурайҡай итеп" ҡулайлаштырып тартҡан. Ә инде теге Үҙәк Азиялағы ҡоро далаларҙа урманланып үҫмәле *йеҙ* ҡурай — "Алла ағасы", буйы оҙон булһа ла, һалам кеүек нәҙекәй ҙә ҡурай итеп тартырға төптө яраҡһыҙ булғанлыҡтан, унан эшләпә, септә генә үрәләр, ә донъяла бармы икән һуң йөрәктәрҙең талғын оҙон моңдарын көпшәһенән шаңғыртырлыҡ шыма һәм оҙон булып үҫмәле, ысын-ысындан "Алла үләне" тип әйтерлек *йеҙ-Йеҙекәй — йеҙ* ҡурай? Ҡайҙа үҫә ул *Йеҙекәй?!* — бар икән шул, инш Алла, һәм бөгөнгәсә, тамыры ҡоромай, Уралыбыҙҙа бойоҡмай, ҡусҡылланып үҫә икән шул, тере икән шул, бәрәк Алла! Бына унын, ғалимдәр әйтмешләй, сатыр сәскәләр ғаиләһендәге шыма көпшәле үлән-мөғжизәбеҙҙең, бабалар телендә йөрөгән тулы исеме:

<u>Йеҙекәй-дәүҡыяҡ-ҡурай.</u>

Әгәр ҙә ки ошонобоҙҙоң һәр быуынын айырым алып аңлатһаҡ, баяғы *"йеҙ"гә* иркәләү ялғауы *"кәй"* теркәлмеш **<u>"Йеҙекәй"</u>** һүҙен ғилем эйәләре ошолай тип тәфсилләй: "еҙекәй — *шыма көпшә*" (башҡорт теленең һүҙлеге. М., 1993; I том, 309-сы бит). Ә *"көпшә"* тигәнебеҙ, — тип аңлата шул уҡ ғалимдар, — сатыр сәскәләр ғаиләһенә ингән ҡыуыш һабаҡлы бер төркөм үләндең дөйөм исеме ул (шунда уҡ, 544-се бит); ә "сатыр сәскәләр" тигәне, ябай ғына әйткәндә, "таҡыя башлылар" тигән һүҙ. Ә өҫтә күрһәтелмеш тулы исемдең икенсе быуыны **<u>"дәүҡыяҡ"</u>** — дәү (оло) ҡыяҡлы үлән, тигән һүҙ; өсөнсө быуыны

[19] Балтырған (балтыр-кан) — тәүдинебеҙҙәге бер үлән-хоҙайҙың исеме.

"ҡурай" — ана шул дәү ҡыяҡлы **Йеҙекәй** үләненең *ҡурылып* кипкән йәғни тын өрмәле музыка ҡоралы итеп шаңғыртып тартырға яраҡлы ҡыуыш һабағы, көпшәһе; ә *"дәүҡыяҡ-ҡурай"* тигәнебеҙҙән *"таҡыя-ҡурай"* йәки *"таҡыя башлы ҡурай"* атамаһы яралған; ҡыҫҡартып уны *"йеҙекәй"* тип кенә *лә*, *"ҡурай"* тип кенә *лә* әйткәндәр; әле һүҙ барған батырыбыҙға *ла* яратып шул моңло исемдә ҡушҡандар: ***Йеҙекәй...***

Үҫәргән шәжәрәләренең береһендә (Башкирские шежере. Уфа, 1960; 88-се бит) был нәҫел ошолай сағыла: батырыбыҙҙың ҡартатаһы ***Таукәй*** (*дәүҡыяҡ*, тигән һүҙ), уның улы ***Молоҡ,*** унан һуң килә Йеҙекәйҙең улы ***Яҡшыбай*** (был зат Карамзин тарихының V томының 296-сы битендә күренә); тик был шәжәрәбеҙҙә Молоҡ улы ***Йеҙекәй*** үҙе ниңәлер теркәлмәй ҡалған.

Йеҙекәйҙең *Молоҡ-Төкләҫ (Балтырсаҡ)* *лә*ҡәпле атаһының мосолманса *Рәхмәделгәбид* тигән исеме *лә* булған, Йеҙекәйебеҙ шәжәрәгә тап ана шулай *"Йедек бин Рәхмәделгәбид"* тип яҙылған ("Үҫәргән тәүәрихе", 54-се бит). Башҡа тарихи сығанаҡтарҙан да яҡшы юллана был бөйөк шәхесебеҙ, Йеҙекәйҙең атаһы. Үҙе батыр йөрәкле *лә*, мәкерле *лә*, тәүәккәл *дә*, фиҙакәр ҙә булған ошо үҫәргәнле-башҡорт уҙаманыбыҙҙы иң элек Алтын Урҙа ханы Жанибәктең (Жанибәк, батшалыҡ итә 1341-1357 й.й.) Баш бейе (премьер-министры) сифатында күрәбеҙ, баяғы төкләҫ-көпшәгә бәйле *Төклө-бай* (Тоғлу-бай) *лә*ҡәбен йөрөтә ул.

Йеҙекәйҙең һәм уның халҡы "нуғай"ҙарҙың — саф Үҫәргән башҡорттары, йәки Ҡыпсаҡ, Ҡатай, Табын кеүек башҡа башҡорт ырыуҙары булауҙарын Йеҙекәйҙең һәм уның нәҫелдәренең Үҫәргән батшалар шәжәрәһендәге баяғы беҙ айырым алып дауамларға тип киҫәтеп ҡалдырған һәм, киң билдәле 38-се быуын ***баба Төкләҫтән*** бауланып килә-килә, 41-се быуын аша артабан беҙҙең көндәргәсә һуҙылмыш быуындар теҙмәһе *лә* күрәләтә дөрөҫләй, бына ул:

38. Баба Төкләҫ-бей. — 39. Тура-хан бин баба Төкләҫ (XII быуат аҙағында Көн-Өфө-Тура [хәҙерге Өфө] баш ҡалаһында тәхеттә ултырған). — **40. Ҡаҙансы** бин Тура-хан. — **41.*Ҡарадә Ҡиә*** бин Ҡаҙансы ("Иҙел — Яйыҡ араһында хөкөм һөргән". — 54-се бит). — **42. Ҡотло Ҡиә** бин Ҡарадә Ҡиә (мосолманлыҡ намы Рәхмәделғәбид). — **43. *Йедек* (Йеҙекәй)** бин Рәхмәделғәбид ("хан Бураҡ [тәхеттә 1422-1427 й.й. — *Й.С.*] һарайсыҡта ине. Ғәйәт алып кеше ине. Ҡан ҡәрҙәше [әсәһе яғынан. — *Й.С.*] Йедек [Йеҙекәй. — *Й.С.*] унда бей ине. Унан [Йеҙекәйҙән. — *Й.С.*] Мансур тыуҙы, Мансур ҙа алып кеби булды. Хөсөт итеп, дәдәһе Бураҡты аңһыҙҙан үлтерҙе [1427 йылда. — *Й.С.*]". — 55-се бит). — **44. Уның улдары: Ҡасни** бин Йедек, **Науруз** бин Йедек, **Мансур** (балаларының береһе, көсләп суҡындырылып, урыҫтарҙың кенәз Мансуровтар фамилияһын башлаған) бин Йедек, солтан **Нәдерғул** бин Йедек, унан тыуған **Уаҡҡас** бин Нәдерғул (был Уаҡҡастың ошо шәжәрәгә теркәлмәгән **Сәғит** исемле улы ла булып, ул баяғы баба Төкләҫ улы Тура-хандан тыумыш үҙебеҙҙең Күсем-хандың ғәскәр башлығы булған: "Солтан Күсем-хандан һуң уғландары һәр ҡайһылары ил араларында дәғүә-талаш менән [бер-береһен] үлтерҙеләр... Солтан [Күсем-хан] буҙ күҙле ғәйәт алып кеше ине. Тирандазлыҡта [ғәскәр башында] Уаҡҡас-бәктең улы Сәғит ине". — 57-се бит). — **45. Муса-бәк** (балаларының береһе, көсләп суҡындырылып, урыҫтарҙың дворян Мусин-Пушкиндар фамилияһына ҡатнашлығы бар) бин Уаҡҡас. — **46. Уның улдары: Алсағыр-хан** (ҡаҙаҡ Алаш-Урҙаһының беренсе ханы), **Ирзал Ураҡ** (балаларының береһе, көсләп суҡындырылып, урыҫтарҙың Ураков дворян фамилияларын башлаған), **Ҡалын, *Зартуш Һары Йософ*** (ғүмере буйына Мәскәү кенәзлегенә ҡаршы фиҙакәр көрәшеүсе баһадир, Ҡазан

ханбикәһе Сөйөмбикәбеҙҙең атаһы. 1554 йылда бер туғаны Исмәғил Хайрас ҡулынан ҡорбан була. Уның нәҫел-нәсәбе, көсләп суҡындырылып, урыҫтың кенәз Юсуповтар фамилияһын башлай. — Н.А. Баскаков, 114-се бит), **Мамай-Ҡасим** (йәки Себер-Тура ханы **Мамай-Шәйех** йәки Әстерхан ханы **Мамай-Нар-Ҡасим** йәки шәжәрәләге **"хан Мамай"** — бөтәһе лә бер кеше. "Хан Мамай ғәйәт алып йөрәкле, ҡырағай арыҫлан кеби бәһлеүән ине. Хатта, имешләр, ун ир күтәрмәҫ таш илә Әстерхандың йүкечек [кесе булмаған, ҙур] биналарын атып зир-зибәр ҡылды [таш аткыс туптары ярҙамында Әстерхан ҡәлғәһен алыуы һәм хан булып ултырыуы. -- *Й.С.*)... Ахыры Исмәғил Хайрас хәйлә илә мәҙкүр ҡәлғәдә [Әстерханда. — *Й.С.*] ҡатил иттерде [язалатып үлтерҙе. — *Й.С.*] һәм ҡәбере Кече Үзән [йылғаһы] башындадыр[20]. Һәм ул заманда Ҡазанда **Сураш солтан**[21], ғәскәре илә барып, бер мәнзил бер ҡалдыҡда [бер туҡталыш ара ҡалған ерҙә. — *Й.С.*] Мофтһуаз илә [ботарлап язалау аша. — *Й.С.*] вафат итди; ғали, ғәдел, суҡау [халыҡсан] әдәм иде". — 58-се бит), Мамай-Нар-Ҡасим-хандың улы ***Ядкәр Ғоҫман*** (Нуғай ылыҫы йәки Юрматы ырыуы шәжәрәһенән: "Төньяғындан урыҫ көффар килгәйне. Был ерҙәрҙә урыҫ күп булғас... *Ядкәр* мырҙа баш булып, һанһыҙ күп нуғай менән Ҡубанға күстеләр... Туғыҙ йөҙ ҙә илле өстә [=1546] ине". Ә Ядкәр мырҙаның бер туған ағаһы "Бурнаҡ-бей менән тороп ҡалғандары *иштәк* [башҡорт. — *Й.С.*] аталдылар. Ошбу нуғайҙан ҡалған буш ерҙә ғүмер һөрҙөләр". — Тәтегәс-бей шәжәрәһе, 29-сы бит); йәнә лә баяғы мәшһүр Муса улдары: **Солтан Сәйдәф, *Исмәгил Хайрас*** (бер туғаны Зартуш Һары Йософто үлтергәненән һуң 1555-1564 йылдарҙағы берләштерелгән Нуғай Урҙаһы кенәзе; шуға тиклем үк Мәскәү кенәзлеге менән рәсми килешеүгә ҡул ҡуйған һәм ахырынаса урыҫҡа тоғролоҡ һаҡлаған зат), **Ырыҫ** (уның ейәндәре, көсләп суҡындырылып, урыҫтарҙың **Урусов** дворян фамилияларын башлаған), **Урмәмбәт** (Тәтегәс-бей шәжәрәһендәге "Сәсле Дәрүиш"), **Әмир Иштерәк**...

Башҡорт батыры Йеҙекәйҙең тап Үҫәргән шәжәрәһендәге атаҡлы бабабыҙ **Баба Төкләҫтән** бауланыуын күрһәткән шәжәрә икенсе бер тәүәрихебеҙ "Сыңғыҙнамә"лә лә бар:

...Баба Туклаш угли Трмә атлиг иерди. Бу Трмә Әдил -- Жаиҡдә хасил булди. Аның угли Ҡазанчи атлиг иерди. Ул һәм Идил -- Жаиҡдә хасил булди. Аның угли Әсламҡиа. Ул һәм Идил – Жаиҡдә хасил булди. Аның угли Ҡарадәкиа. Ул һәм Идил – Жаиҡдә хасил булди. Аның угли Ҡутлуҡиа. Ул һәм Сәмәрҡандтә пида булди. Аның угли Йедикәй... Әммә Баба Туклашнең дүрт угли бар иерди... Әмма Идик би Туҡтамыш ханның өлөшөн булди. Идик би угли Нураҙын Мираздур ублаcин өлөшин биләди... Ади Үзән – Туҡтамыш ханның йуртидур. Жим (Сим) – Жаиҡ араси Жәнбәк ханның йуртидур. Аҡидел тамаги Ҡара-хан берлән Бугра ханның йуртидур. Аҡтүбә Бачман ханның йуртидур...

Ҙур Нуғай Урҙаһы кенәзе Йеҙекәй батырҙың шәхсәнә үҙенә килһәк, баяғы хаслашып Әмбә буйына олаҡмыш яһил йән — дуҫтан дошманға әүерелмеш Алтайҡара мырҙаның һәм Туҡтамыш-хан улы Кәримбирҙенең урҙаға өҙлөкһөҙ барымталарынан илде ҡурсалар өсөн, Яйыҡ аръяғы далаларында даими ғәскәр тоторға кәрәк була. Шул сәбәпле Йеҙекәй кенәз йәмле Һаҡмар тамағындағы баш ҡалаһы Аҡтүбәне (хәҙерге Ырымбур) мырҙаларының береһенә ҡалдырып, Яйыҡтың һул ярындағы Бүртә йылғаһы

---

[20] Хәҙерге Саратов өлкәһендә.

[21] Сураш солтан — хан улы Сураш, йәғни Мамай-Нар-Ҡасим-хандың улы, тигән һүҙ.

тамағына (һул ярында) урҙаның яңы баш ҡалаһын — ***Ҡыҙыл Һарайсыҡты*** ҡороп нығына (хәҙерге Ырымбур өлкәһенең Биләй районындағы *Красногор* салаһы ҡаршыһында, *Күмәк* ауылы янында харабалары һаҡланған). Шул Ҡыҙыл Һарайсыҡ харабаларынан саҡ ҡына төньяҡтараҡ (Күмәк ауылы эргәһендә) таштан һалынмыш “Йеҙекәй мәсете” һәм Рәсәй империяһына ҡаршы 1675-1683 й.й. башҡорт ихтилалы етәксеһе ***Сәйет Йәғәфәр*** батыр ***Садировтың*** исеме уйып яҙылмыш ҡәбер ташы ла бар, имеш; арымай-талмай ҡыҙырынмыш тарихсы-эҙәрмәнебеҙ Ф.Ф. Илбулдин әйтеүенсә, 70-се йылдарҙа шул мәсеттең иҙәне аҫтынан “Йеҙекәйҙең Тимер күлдәген” һәм бик күп “ҡабырсаҡ-аҡса” тапҡандар; Тимер күлдәктең бер киҫәген ул Өфөгә килтереп, Башҡортостан үҙәк музейына тапшырған...

Сал бөркөттәй ҡыуарып ҡартайған Йеҙекәй батыр 1419 йылда һаман үҙенең ғүмерлек ҡан дошмандары — Туҡтамыш-хан улдарына һәм улар менән берлектә хөсөтләшкән баяғыса яңы дошман Алтайҡара мырҙаға ҡаршы һуғыштарын дауамлай һәм шундай бер алышта, П.И. Рычковҡа (69-сы бит) старшина Ҡыҙрас Муллаҡаев биргән мәғлүмәттәр буйынса, Баҫман [Йеҙекәй] кенәзде шул Алтайҡара мырҙа үлтерә. Шул яҡтағы боронғо ваҡиғаларҙан яҡшы хәбәрдар баяғы Чоҡан Вәлиханов (240-сы бит) боронғо бер сығанаҡтан күсереп алыуынса, был ҡанлы ваҡиға хәҙерге Ырымбур өлкәһенең Илек йылғаһы буйында була: “Андин бариб ир күшә йиҡилди, ани нуҡай Алтай баһадур бариб үлтүрди”. — “унан һуң барып ***ир-кеше*** (Йеҙекәй батыр. — *Й.С.*) йығылды, уны нуғай (үҫәргәнле. — *Й.С.*) Алтайҡара баһадир барып үлтерҙе”... Тарихсылар барыһы ла Йеҙекәйҙең Туҡтамыш-хан улы Кәримбирҙе ҡулынан шәһит китеүен яҙалар. Ҡанлы фажиғаның бер шаһиты яҙған йәки һөйләп ҡалдырған ошо һуңғы текстан күренеүенсә, Йеҙекәй батыр тәүҙә Кәримбирҙенең зәһәр уғы тейеүҙән яраланып йығылған да Алтайҡара мырҙа барып уның тамам йәнен алған булырға тейеш... Илек буйындағы ҡанлы был алышта атаһына ярҙамға килгән Нур-ад-дин (Мораҙым) да ҡатнаша һәм, “ҡаты еңелгәндән һуң, диван башлығы Ҡатай Ғәли-бей менән бергә Башҡортостанға килә, ошонда йәшәп вафат була” (Ә.В. Туған, 25-се бит). Хәйер, былдай мәғлүмәтте беҙ ”Мораҙын менән Боҫҡон” тигән баяғы бер башҡорт эпосынан да алып биргәйнек...

Йеҙекәй батырҙың ни рәүешле һәләк булыуын уның менән ҡанлы-даулы яуҙарҙа ла, тыныс-имен юлдарҙа ла һәр саҡ бергә йөрөгән, эпосыбыҙҙың заңы менән әйткәндә, һөйөклө “аҡ Нары” ла (бер үркәсле аҡ дөйәһе) күҙ йәштәрен мөлдөр-мөлдөр ҡойоп күреп торғандыр:

...Үлем һис тә аямай,
Иҙеүкәйгә ҡул һалды...
...Иҙеүкәй үҙе әйткәнсә,
Иҙеүкәйҙең кәүҙәһен
Аҡ Нарына артҡан һуң
Нар ҡуҙғалып китте, ти,
Күп ҡаялар үтте, ти,
Күп һыуҙарҙы кисте, ти...

Йола ҡушыуынса үҙ иркенә ебәрелгән аҡ Нар-дөйә Илек йылғаһы буйҙарынан ана шулай, Йеҙекәй мәйетен арҡаһына артмаҡлап, Йеҙекәйҙең баш ҡалаһы Ҡыҙыл-Һарайсыҡ тарафына төньяҡҡа — Яйыҡҡа табан ыңғайлай, тарихта билдәле ағын һыулы

Айғыръял кисеүенән Яйыҡты аша сыға, Яйыҡ менән Һаҡмар аралына йәйрәп ятмыш Яҫы тау һыртынан лапылдап атлай-атлай, хәҙерге Жултый тимер юл станцияһы тәңгәлендә Һаҡмарға барып етеп, Һаҡмарҙы кисмәйенсә кире борола, баяғы Яҫы тау һыртынан лапылдап кире ҡайтып китә; шуға күрә лә ошо дөйә ике тапҡыр ҡаңғырып үткән Яҫы тауҙы ундағылар ***Дөйәтау*** тип атайҙар һәм әлегәсә Яйыҡ менән Һаҡмар араһын шул Дөйәтау һыртындағы Яҫы дөйә юлынан гиҙеп йөрөйҙәр... Йеҙекәй батырҙың үле кәүҙәһен артмаҡлаған аҡ Нар-дөйә, шулай итеп кире-кабат дала яғына Яйыҡты кисеп сығып, ҡырт ҡына уңға — Йеҙекәй батырҙың баш ҡалаһы тарафына көнбайышҡараҡ — хәҙерге Ырымбур -- Орск араһындағы таш оло юлдан күҙ йәштәрен супырлатып йүнәлә, хәҙерге Бурансы ауылы ултырған Бүртә йылғаһы тамағына дүрт саҡрымдай ҡалараҡ, эпоста әйтелгәнсә, оло юлдың һул яҡ ситендәге ҙур булмаған "бер түбәгә сүкте, ти", — ата-баба йолаһы буйынса тап бына шунда ҡәҙерләп ерләйҙәр ҙә инде Йеҙекәй батырыбыҙҙы, башы осона исеме яҙылған ядкәр-таш ҡалҡыталар. Серле ғәрәп хәрефтәре сыйылмыш шул хәсрәтле яҙыуҙың "...зүки" тигән күсермәһен уҡыусыға мәғлүм тарихсы-эҙәрмәнебеҙ Ф.Ф. Илбулдин етмешенсе йылдарҙа мин эшләгән "Ағиҙел" журналы редакцияһына килтереп күрһәткәйне; урындағы ҡаҙаҡтар ул изге зиратты ***"Зюкәй"*** (Йеҙекәй) тип тә, ***"Икетас"*** (Икеташ) тип тә атап йөрөтәләр, имеш... Бурансы ауылының Яйыҡҡа терәлгән осондағы *иҫке* зиратта тағы ла бер тарихи ҡомартҡы "ҡаҙанбаш" — Сыңғыҙ-хан нәҫеле һүләгүҙәр Иранының башҡорт императоры Ҡаҙан-хандың ҡыуарып бөткән баш һөйәге тап ана шул етмешенсе йылдарғаса сал ҡылған араһында аунап ятҡанлығы ла мәғлүм. Уның тап шулай хан кәүҙәһенән айырылған баш икәнлеге Ә.В. Туғандың "Ибн Фаҙландың юлъяҙмаһы" тигән мәшһүр хеҙмәтендә лә сағыла: "Нуритдин[22] Маңыт исемле бейҙең бер принцка әйткән һүҙҙәренә ҡарағыҙ: "Ҡан сөйәге кийә деп, ҡандарды ҡойған Сарайчыҡ бабаңдың башын анда акелип ҡойғанмын". Ә.В. Туған тәржемәһе: "хан һөйәге бәхетһеҙлек килтерә тип, атайыңдың башын Һарайсыҡтағы зиратҡа илтеп ҡуйғанмын" ("Ватандаш" журналы, 1997/11; 131-се бит). Үрҙәге йөмләнең иҫке төрки ҡатыш тел икәнлегенә иғтибарҙы йүнәлтәйек тә, ундағы Ә.В. Туған яңылыш аңлаған иҫке төркисә "кийә" һүҙенең "бит", "ки", "ғуй" тигән киҫәксә икәнлеген (кийә — уменьшительно-выделительная частица. — ДТС, 307-се бит) билдәләп, тексты инде ипләберәк уҡыйыҡ: "Хан һөйәге бит тип, хандарҙы ҡуйған (ерләгән) Һарайсыҡҡа[23] — бабаңдың башын шунда әпкилеп ҡуйғанмын"... Әйткәндәй, шул тәңгәлдә Яйыҡтың уң яғындағы Һарт (урыҫса Ельшанка) ауылы эргәһендә атаҡлы "Үзбәк-хан зираты" ла бар имеш... Был тарихи ҡомартҡыларыбыҙҙы замана бурҙарынан — ҡыҙыл империя осоронда изгеләрҙән изге *Бәндәбикә, Бабсаҡ-баба* зираттарын, Асылыкүл буйындағы *Сураташтора* изге ҡорамының ырын яҙыулы ташын хараплаған зәғиф рухлы археологтарҙың нәүбәттәге баш-баштаҡлығынан ҡурсаларға тейешбеҙ:

Бабаларҙың изге тупрағының
Остого ла елгә осмаһын...

Әммә һуңғы йылдарҙа Еҙекәй батырҙфың да, ул үлтергән Туҡтамыш-хандың да ҡәберҙәре үҙебеҙҙең Миәкә районы Илсеғол ауылы янындағы күршеләш ике тау башында икәнлеге асыҡланды.

[22] Нуритдин — Йеҙекәй улы Нур-ад-дин (Мораҙым).

[23] Һарайсыҡҡа — Ҡыҙыл-Һарайсыҡҡа тигәндең ҡыҫҡартып әйтелеше.

Башҡортостан тупрағында мәңгел тыныслыҡ тапҡан императорҙарыбыҙҙың иң һуңғыһы тураһында бара һүҙ.

Алтын Урҙа дәүләтенең императоры Туҡтамыш-хан һәм шулай уҡ император дәрәжәһенәсә күтәрелгән Еҙекәй батыр тураһында ныҡлап ҡыҙыҡһыныуым үткән быуаттың етмешенсе йылдарында мәшһүр “Үҫәргән тәүәрихе”нән (Библиотека Башкирского филиала Академии Наук СССР, ИБ -- 2279, ғәрәп графикалы ҡулъяҙма хәлендә) уҡып, икеһенең дә килеп сығышы үҙемдеке менән бер иш -- Үҫәргән батшалар шәжәрәһенән, икеһе лә үҙем кеүек үк үҫәргән башҡорто икәнлеген белгәс ныҡлап башланды. Салдарҙан-сал тарихыбыҙҙа соҡсоноп сәсем ағарғас танырға тура килә: төрки донъяһында мәғлүм иң реаль, тарихи ерлекле, ышаныслы шәжәрә -- “Үҫәргән тәүәрихе”, сөнки ул тәғәйен Урал -- Иҙел ерлегенән һәм унда беҙҙең эраға тиклем XV быуатта башҡорт-болғар дәүләтен нигеҙләүсе ***Ишек*** (икенсе бер яҙылыштарҙа ***Ижек***) бабабыҙҙан башлана (1680 -- 82 йылғы башҡорт ихтилалы етәксеһе бөйөк Сәйет Йәғәфәр Садиров бабабыҙ 1680 йылда күсертеп яҙҙыртҡан тәүәрихте ҡарағыҙ: Бахши Иман. Джагфар тарихы, I, II, III том. Оренбург, 1993 -- 1997). Дөрөҫ, донъяла *үҫәргән*, хатта *башҡорт* тигән этнонимдарҙың барлығын да белмәгән (йәки белергә теләмәгән) төрлө милләтле авторҙар (һәм шуларға эйәреп башҡорт ғалимдары!) Туҡтамыш-ханды -- Сыңғыҙ-хан тоҡомло ***татар-монгол*** тип, Еҙекәй батырҙы ***маңғыт*** (йәнәһе шул уҡ монгол!) тип тә, ***ҡуңғырат*** тип тә яҙалар. Ләкин айныҡ тарихсыларға күптән үк яҡшы мәғлүм: Сыңғыҙ-ханды һәм уның кешеләрен хандың ҡан дошманы һаналған этнос исеме менән “татар” тип урыҫтар тамғалаған, ә сығышы менән башҡорт (атаһы -- бөрйән, әсәһе үҫәргән-ҡаңғы башҡорто) бөйөк бабабыҙ үҙенең дәүләтен ***“мәңге-ил”*** (мәңгелек ил) тип атағанлыҡтан, халҡы ла шул ***мәңге-ил – монгол*** исеме менән тирә-яҡҡа танылған. Еҙекәйҙең маңғытлығы һәм ҡуңғыратлығы ла бик ябай аңлашыла: ***мәңге+т*** (бында “т” -- күплек ялғауы) ***маңғыт*** (“мәңгеләр” мәғәнәһендә) һәм ***ҡаңғы*** (шул уҡ *үҫәргән)****+ир-ат= ҡаңғырат, ҡуңғырат.*** Тимәк, бер үк ерҙә донъяны яуларға ынтылыусы һәм бер-береһенең ҡанын ҡойоусы йыһангирҙәр ***Сыңғыҙ-хан, Туҡтамыш-хан, Аҡһаҡтимер, Еҙекәй батыр*** дүртеһе лә бер үк тоҡом -- башҡортобоҙҙоң Үҫәргән батшалар шәжәрәһенән! (Шәжәрәне ҡарағыҙ: Йыһат Солтанов. Башҡорт батшалары. Сыңғыҙ хандан алып Урыҫ дәүләтенә ҡушылғанғаса. Өфө -- 2007). “Маңғыт”тың үҫәргән-башҡорт икәнлегенә шик ҡалдырмаусы дәлил -- “үҫәргәндар бабаһы”ның эпосыбыҙға “Маңғыт улы Мөйтән-бей” рәүешендә теркәлеүе (Башҡорт халыҡ ижады, VII том, Өфө -- 2004, 258-енсе бит). Әйткәндәй, быйыл ғына бер мәғлүмәтнамәгә юлыҡтым: Ҡаҙағстан Мосолмандар берлегенең вице-президенты, Алматы ҡала адвокаттар коллегияһы ағзаһы Ҡорбанғәли Юнысовтың Әҙәм пәйғәмбәрҙән алып 96 быуынға еткерелгән шәжәрәһе. Тәүге 65 быуыны ҡәҙимгесә фәстерелеп, Мөхәммәт пәйғәмбәрҙе лә биргән ғәрәп шәжәрәһенән өҙөктө ялғау булһа ла, 66-нсынан ҡала быуындар үҙебеҙҙеке -- әле әйтелгән Үҫәргән батшалар шәжәрәһенең айырылғыһыҙ киҫәге (ҡайһы бер исемдәр генә боҙола биргән). Әммә унда әле һаналған дүрт бөйөк затыбыҙ һәм уларҙың тоҡомдашлығы тураһында минең фекерҙе дөрөҫләүсе ҡиммәтле мәғлүмәт бар:

“Идегей (1352-1419), **Тимур** и **Тимучин- Чингизхан** восходят **к одному общему предку** которого звали **<u>Кайдада</u>**. У Кайдады был сын **<u>Байсункар,</u>** от которого было 9 сыновей. От потомков старшего сына **<u>Нотакына</u>** родился **<u>Кадаркай</u>** отец **<u>Эмира Идегея.</u>** *От потомков третьего сына Кайдады родился* Эмир **Тимур.** *От потомка четвертого сына родился* **Тимучин,** избранный ханом, под именем **Чингизхан**. ***Соглано закона утвержденного Чингисханом только его прямые потомки вправе были быть ханами. По***

этому Идегей и Тимур не претендовали на титул Хана, а были Эмирами. Но они оба и их потомки всегда учитывали что ***Тимучин, то есть Чингиз Хан происходит от 4-го сына, тогда как Идегей от первого, а Тимур от 3-го сына*** ***<u>их общего предка</u>.*** А **по лестничной, используемой только тюрками, системе наследования трона, власть переходит от отца к старшему сыну, затем второму сыну и так далее пока все живые сыновья не закончат свое правление. За тем наступает очередь сыновей старшего сына, после них сыновей второго сына и так далее, каждое поколение правителя обязано было править согласно своей очереди**. Тимур нарушил этот тюркский принцип наследуемой по лестничной системе власть, ее фактически узурпировал, при избрании его на трон Хана: вместо того что бы уступил трон тому, кому следовала по закону лестничной системе наследования. Это нарушение, прецедент использовался часто в кризисные моменты истории Золотой Орды, и других татарских государствах после распада Золотой орды. Так например после смерти Хана Тауке, вместо созыва общего курултая и выборе законного единого хана в соответствии с лестничной системой выборов, бии всех 5 жузов страны избрали себе своих ханов, разрушив единое государство на пять. Жузы каракалпаков и киргизов видимо уже окончательно отделились от трех других, которые составляют нынешний Казахстан".

Бабабыҙ Сыңғыҙ-хандың тышҡы ҡиәфәте лә тарих фәнендә беҙгә тылҡылған ҡытай һүрәттәрендәге "типик монгол" түгел, ә V быуатта шул уҡ ҡытайҙар тасуирлап ҡалдырған "зәңгәр күҙле, ерән сәсле" үсүн-үҫәргәндәрҙекенә тап килә; хәҙерге урыҫ ғалимы ла ҡушҡуллап раҫлай быны: "В сохранившихся старинных документах, -- ти ул, -- существуют описание **Чингиэ-хана: высокий, стройный, с каштановыми волосами, голубыми (по другим данным -- зелеными) глазами и широкой окладистой бородой.** Скажем, не вполне типичный облик для монгола.

Кажется удивительным, но и в описаниях внешности многих основателей тогдашних правящих династий (Рюрик, Аспарух, Меровей, Юстиниан), фигурирует схожий внешний облик. То есть основания считать, что эти создатели династий, упоминаемых впоследствии как "царские", относятся к одному и тому же старинному правящему роду или правящим родам" (Александр Горохов. Белый царь). Йәғни ҙә ки уларҙың бөтәһе лә "Үҫәргән батшалар шәжәрәһе"нең емеше булып, ни бары төп олондан (башҡорт-болғарҙан) ярған ботаҡтарҙа ғына башҡалана.

Тәғәйенерәк ҡарағанда, өҫтәрәк килтерелгән бөйөк дүрт шәхестең уртаҡ бабаһы (Ҡ. Юнысов шәжәрәһендәге Ҡайдада, дөрөҫөрәге Ҡай-дәдә -- Бүре-баба) Үҫәргән батшалар шәжәрәһендәге (ул "Башҡорт батшалары"нда тулы бирелгән) **26**-нсы номерлы реаль шәхескә -- шам Ҡыуат (рәсми тарихтағы Ҡубад, батшалыҡ итеү йылдары 488-496 һәм 499-531; "шам Ҡубад 23 йыл шам булды, Фирдәүси хөкөмөнөң заманында ине", -- "Үҫәргән тәүәрихе", 39-ынсы бит) тигән бабабыҙға тап килә. Шуның балаларының береһенән, өҫтәрәк әйтелгәнсә, бөйөк Сыңғыҙ-ханыбыҙҙы биргән тармаҡ айырыла, бына ул: "27. Шам Ҡыуат улы ...**нау...н** (асыҡ уҡылмай), уның улы Жуанир, уның улы Шаһриар, уның улы Мирза-алып, уның улы Һәрмүз (*Хормозд III,* 457-459 йй.), уның улы Тиауач, уның улы Жабин; һәм йәнә Жуанир менән бер туған (Ба)һрам, уның улы Ғам, уның улы **Сиавуш. -- 28. Ғали хан** бин Сиавуш. **-- 29. Ташбуға хан. -- 30. Хан Суман. -- 31. Хан Күсләк. -- 32. Хан Айтуп. -- 33. Хан Тимерил. -- 34. Хан Байкә. -- 35. Хан Ылаусы. -- 36. Хан Байсиуб. -- 37. Хан Ҡара. -- 38. Хан Арғырд. -- 39. Хан Ҡол-алып. -- 40. Хан Байжума. -- 41. (?). -- 42. (?). -- 43. Хан Турмали. -- 44. Турғай Сәхин. -- 45. Тумаул Мәргән. -- 46. Дуинбиан. -- 47. Хан Буртан. -- 48. Хан Буян. -- 49. *<u>Туҡан-хан</u>*** (Темәсйән-

Сыңғыҙ-хандың йәш сағында *Туҡанда -- Арҡайымда* торғанындағы *ләҡәбе*; шул төбәктән Көнсығышҡа ҡасып китеп, көс-ҡеүәт туплағас, *тирә-яҡ дала халыҡтары*, шул иҫәптән Башҡортостан батшаһы Муйтән-бей һәм уның бер туған ҡустыһы Майҡы-бей етәкселегендәге башҡорттар, үҙҙәренең шул ҡан ҡәрҙәше Темәсйәнде аҡ кейеҙҙә йыһангир *Сыңғыҙ-хан* итеп күтәрәләр). **-- 50. Уның улдары: а) Жужи-хан** (Яусы); **б) Хан Ҡабил** бин Туҡан; **в) Хан Ҡрыл** (*Кейек*) бин Туҡан, уның улы Хан Ҡотби; **г) Хан Тули,** уның улы Хан Хулукәтули бин Тули, уның улдары Хан Ҡуян, хан Турғай, хан Байду, Абғай-хан...

Шәжәрәлә шул уҡ шам Ҡыуаттың балаларының береһенән бөйөк Туҡтамыш-ханды *ла*, уның ҡан дошманы Еҙекәй батырҙы *ла* тыуҙырған изге Баба Төкләҫебеҙҙең тармағы дауамлана: **2)** шам Ҡыуат улы **Нуширван Ғәҙел** *(Хосров I,* 531-579 й.й. "Нуширван... 20 йыл шам булды, уның шаһлыҡ ҡыры: Төркөстандың мәшриғенән Һиндостан мәғрибенәсә уның хөкөмөндә булды". — 39-сы бит). — **28. Бируз** бин Нуширван Ғәҙел (*Хосров II,* 628 йылда үлгән). — **29. Шырау-ир** (был осорҙа Бируздан ҡалмыш тәхет өсөн ҡанлы тартыштар булып, 628-632 йылдар араһында тәхеттә бер-бер артлы *ун батша* алмашына. Йездегирд III [632-652 й.й.] тигән кемдер берәү тәхетте биләп алғас, ***сәсәндәр*** нәҫеленән булған был <u>*Шырау-ир*</u> үҙенең алыҫ бабаһы ***Бәк-сәсәндең*** тыуған еренә — ***Туран иле Башҡортостанға*** ҡасып ҡайтып, сал ***Көн-Өфө*** [*Тура]* ҡалаһындағы ата-баба тәхетенә ултыра: бының тап шулай икәнлеген Шырау-ирҙең бүләренең шәжәрәләге ***"Туран Дархан"*** тигән батшалыҡ *ләҡәбе дәлилләй*. Күрәһегеҙ, Шырау-ирҙең **Дары** исемле данлы бүләһе Туран [Башҡортостан] дәүләтенең баш ҡалаһы <u>*Өфө*</u> тәхетендә нығынған һәм ***"Туран Дары-хан"*** батша *ләҡәбен* алған, шунан һуң уның нәҫелдәре *лә* быуындан-быуынға <u>*"дары-хан" —* ***тархан***</u> *ләҡәбен* йөрөтөп, башҡорттоң *тархандар ҡатламы* барлыҡҡа килгән. Туран Дары-хандың ҡарт-ҡартатаһы Өфөгә ҡайтҡан баяғы 632 йыл менән Туран Дары-хан араһында әҙәмиҙәрҙең ике быуын ғүмере 50 [25+25=50] йыл ятҡанлыҡтан, Туран Дары-хан бабабыҙ Өфө тәхетенә яҡынса 682 [632+50=682] йылда ултырған булырға тейеш). — **30. Шәһриәр. — 31. Аршир. — 32.** <u>**Туран Дархан**</u> (*баяғы Туран Дары-хан*, йәғни Туран иленең Дары исемле ханы, тигән һүҙ; тәхете, әйтеп үтеүебеҙсә, ***Көн-Өфө — Тура*** ҡуш ҡалаһында). — **33. Жәзир Жир. — 34. Әбү Алсаҡ** ("Алсаҡ-ир бер заман Баратурз дархандың ҡалаларын яулап алды, ҙур ил яһаны. Ғайәт шөҡәтле һәм Искәндәр-сафиуллаға тиң хан ине". — 58-се бит). — **35.** Солтан **Ғоҫман** бин Әбү Алсаҡ (Ғоҫманлы төрөк империяһын нигеҙләүсе, төрөк солтандарының бабаһы). — **36.** Солтан **Жәләлитдин. — 37. Әҙһәм. — 38.** <u>**Баба Төкләҫ-бей**</u>**. — 39.** <u>**Трә (Тура)**</u> бин баба Төкләҫ (*Тура-хан,* XII быуат. Был Тура-хандың ҡәбер кәшәнәһе уның баш ҡалаһы булған Өфөнән алыҫ түгел Шишмә районының *Түбәнге Тирмә* ауылы эргәһендә әлегәсә һаҡланған, архитектор-белгестәр уның ҡоролошон ысынлап та XI-XII быуаттарға ҡарата — Б.Г. Калимуллин. Башкирское народное зодчество. Уфа, 1978; 114-се бит. Боронғо башҡорт тәүәрихсеһе *Ҡыҙрас Муллаҡаевтан* заманында атаҡлы П.И. Рычков [Топография Оренбургской губернии, 372-373-сө биттәр] яҙып алғанса, "хан Тура бин баба Төкләҫ оҙонлоғо ун саҡрымға һуҙылмыш бөйөк ***Өфө*** ҡалаһының аҙаҡҡы ханы булған"). Ҡомартҡынан ап-асыҡ күренеүенсә, башҡорт батыры Йеҙекәйҙең дә, Сыңғыҙ-хан, Туҡтамыш-хан, Аҡһаҡ Тимер кеүек үк, ниндәйҙер татар-монгол ҡәүеменән түгел, ә Үҫәргән (башҡорт) батшалар шәжәрәһенән сыҡҡанлығы төрлө сығанаҡтарҙан дөрөҫләнде. Инде батшалар шәжәрәһен йәнә Үҫәргән тәүәрихендәгесә дауамлайыҡ: **-- 40. Уның (Тура-хандың) улдары: а)** <u>***Бәрҙебәк солтан бин Тура***</u> йәки <u>***Нармуйынлы Бәрҙебәк***</u> ("Үҫәргән тәүәрихе", 53,57-се биттәр) һәм **б)**

Ҡаҙансы бин Тура (йәйәләр эсендә иҫкәртеп китеү урынлы: Башҡортостаныбыҙҙың хәҙерге Аҫҡын районындағы Ҡаҙансы -- ошо бабабыҙҙың ауылы). Әле генә а) һәм б) билдәләре аша килтерелгән ике уландан тап беҙҙе нығ ҡыҙыҡһындырған ике затыбыҙҙың шәжәрә ботаҡтары фашлана: **а) 40. Бәрҙебәк солтан бин Тура** йәки **Нармуйынлы Бәрҙебәк** (Үҫәргән тәүәрихе, 53, 57-енсе биттәр), уның улы **Ҡиас-хан,** уның улы **Туҡхужа-хан,** уның улы **Туҡтамыш-хан** (Туҡтамыш-хан маҡәме [төп йорто] Сирмешән [Сәрмәсән], Ҡармасан буйында ине һәм ул йәнә *Иҙел — Яйыҡ араһында* сәхрә тарафында *Үҙән*[24] һыуында булды һәм уның һыуы әсе булғанлыҡтан, саҡ сыҙаны, тиҙәр. Ул ваҡытта яҙ һыу ташҡанда алып ҡалып, бер сула тормош иттеләр: шунда хан йортоноң ҡибла тарафында бер шәре-хауыз[25] бар ине, яҙ көнө ҡаҙып һыу ебәрерҙәр ине; һыуы татлы булғаны өсөн шул хауыздың ҡибла тарафында ябыулы бинанан *Мәсет-һарай* төҙөнө, хозур шәһәр булды[26]. Һуңынан **Йедәк[27] бәк** менән араларында һуғыш-ҡырылыш булғас, ул ерҙән китеп, *Сирмешән [Сәрмәсән]* һыуында йорт тотто, *ҡәбере шундалыр*; ул ҡорбандыр — *Йедәк [Йеҙекәй]* уғынан ул тәхет кисте, тиҙәр". — 53-сө бит. Тимәк, бөйөгөбөҙ *Туҡтамыш-ханды*, уның тыуған һәм һуңғы торған төйәге *Сәрмәсән* тирәһенә, ә анығырағы, шуға яҡын *Төйләп*, йылғаһы буйына һөжүм ҡылып, икенсе бер бөйөгөбөҙ -- үҙенең ҡан ҡәрҙәше *Йеҙекәй батыр* үлтергән). — **44. Уның улдары: Жәләлитдин, Сәғидалитдин, Ҡадирбирҙе, Хаҡбирҙе** (һ.б. күптәр)...

Туҡтамыш-хандың әсәһе, Еҙекәйҙеке кеүек үк, башҡорттоң Ҡаңғы (Ҡуңғырат) ырыуынан икәнлеге сығанаҡтарҙа сағылған; ә хандың үҙен гәрсә "Сыңғыҙ-хан нәҫеленән" тип яҙып килһәләр ҙә, атаһынан артабанғы шәжәрә һуҙымын күрһәтә алыусы юҡ -- тарихсыларҙың күллөһө лә "Яусы (Джучи) тоҡомдарының береһенән булһа кәрәк", тигән билдәһеҙлеккә төкәтеп сикләнәләр, ә "Үҫәргән тәүәрихе"нә хатта башҡорт тарихсыларының да күпселегенең "теше үтмәй". Филологтарыбыҙ ҙа был "сәйер" Туҡтамыш исеменең асылын аңлатҡаны юҡ, ә ғәмәлдә унан башҡортлоҡ аңҡый: **Төктө Мышы** (Төклө Мышы) -- Туҡтамыш, атаҡлы **Мышы Улы** (уны боҙоп Мөшәүле тип яҙып йөрөтәләр) һымаҡ уҡ! Төктө (төклө) -- мал-мөлкәтле, етешле, бай тигән һүҙ, шунан килә үҫәргән бабалар исеме Баба Төкләҫ, Муйтән (төклө тән) һәм мәҡәл-әйтемдәребеҙ: "Ат аунаған ерҙә төк ҡала" "Төклө аяғың менән" һ.б.... Йәш Туҡтамыштың Алтын Урҙанан Аҡһаҡтимер ҡанаты аҫтына боҫоуының сәбәбен дә "нәҫелдәше" Урыҫ-хан менән тәхет өсөн тартышыуы итеп аңлатыусандар, ләкин эш башҡасараҡ: Аҡ Урҙа[28] ханы Урыҫ-хан күрше Күк Урҙаны[29] үҙенең урҙаһына ҡушырға яҫҡынғас, Ғаффари тигән боронғо автор яҙыуынса, Маңғышлаҡ бөрйәндәренең бейе Туҡ-хужа, йәғни Туҡтамыштың атаһы, быға ҡаршы төшә һәм шуның өсөн Урыҫ-хан тарафынан үлтерелә, ә Туҡтамыш Аҡһаҡтимер ярлыҡауында ҡотола.

... һәм **б) 40. Ҡаҙансы** бин Тура. Уның улдары **1) -- 41. Ислам Ҡиә** бин Ҡаҙансы, **2) -- 41. Ҡарадә Ҡиә** бин Ҡаҙансы ("Иҙел -- Яйыҡ араһында хөкөм һөргән", 54-енсе бит). **-- 42. Ҡотло Ҡиә** бин Ҡарадә Ҡиә (мосолманлыҡ исеме Рәхмәтелғәбид). **-- 43. Йедек (Еҙекәй)** бин Рәхмәтелғәбид ("хан Бураҡ `[тәхеттә 1422-1427 йй. -- Й.С.] Сарайчыҡта ине. Ғәйәт алып кеше ине. Ҡан ҡәрҙәше [әсәһе яғынан. -- Й.С.] Йедек унда бей ине. Унан

---

[24] Үҙән йылғалары хәҙерге Саратов өлкәһендә башланып, Ҡаҙағстанға ағыла.

[25] Хауыз — һыу йыйғыс соҡор, хәҙерге Ырымбур өлкәһенең Биләй районындағы тарихҡа билдәле *Ҡоро-күл* булырға тейеш.

[26] *Мәсет-һарай* ҡалаһы — Туҡтамыш-хандың Яйыҡ буйындағы баш ҡалаһы.

[27] Йедәк — *Йеҙекәй (Едигей)* батырыбыҙ.

[28] Яусы (Джучи) ылыҫының көнсығыштан Иҙелгәсә яртыһы.

[29] Яусы (Джучи) ылыҫының көнбайыштан Иҙелгәсә яртыһы.

(Йедек-Еҙекәйҙән. -- Й.С.) Мансур тыуҙы, Мансур ҙа алып кеби булды. Хөсөт итеп, дәдәһе Бураҡты аңһыҙҙан үлтерҙе [1427 йылда. -- Й.С.]", 55-енсе бит); **3) -- 41. Ду(ҡ)с(а)ба (Туҡсаба)** бин Ҡаҙансы ("Иҙел — Яйыҡ араһында хөкөм һөргән... Туҡсаба-хан заманында Буйат-бей — бей ине", — 54,62-се биттәр; шәжәрәне күсереүсе был урында "Ду(ҡ)с(а)ба"ның ике хәрефен — йәйәләр эсендә күрһәтелмеш "ҡ" һәм "а"-ны яңылыш төшөрөп ҡалдырған; шуға күрә дөрөҫө "Туҡсаба" булыр). **-- 42. Муйтән-бей** бин Туҡсаба... Бөйөк шәжәрә олонобоҙ ошолай шанлы Муйтән-бей бабабыҙ аша үтеп, әлегәсә йәшәп килгән бик күп тармаҡтарҙы, шул иҫәптән был юлдар авторының 67 быуынға еткән тармағын да кәүҙәләндерә.

Һорау тыуырға мөмкин: Үҫәргән батшалар шәжәрәһе Ишек баба йәшәгән б.э. тиклем XV быуаттан уҡ башланған икән, ниңә уның быуындары шул 35 быуат һуҙымына тиңәлмәй, ә был аңлатмалар авторының шәжәрә тармағы осланған 67 генә быуынды сағылдыра? Дөрөҫ һорау, сөнки ул 35 быуат эсендә әҙәмдәр ғүмере 140 быуын аша үтергә тейеш. Әммә яҙма шәжәрәләрҙең бөйөктәренең үҙенсәлеген онотмайыҡ: тарихилыҡтан алдағы осорҙар, быуындарҙы тулайым теркәп бөтөү мөмкин булмағанлыҡтан, күпмелер арауыҡ хакимлыҡ иткән батша нәҫелдәре (династиялары) башлыҡтарының ғына исемдәрен атай һәм ул арауыҡ бер юлы 300 йылды ла (мәҫәлән, Михаил Романовтар осоро) һәм 1000 йылды ла (мәҫәлән, Лоҡман-Хәким осоро) тәшкил итергә мөмкин, ә даталар менән билдәләрлек тарихи осорҙар шәжәрәнең һуңғараҡ өлөшөндә булыусан. Бының миҫалын боронғо шумер шәжәрәләрендә, Тажитдин Ялсығол Башғорди һ.б. шәжәрәләрендә күрәбеҙ, Үҫәргән батшалар шәжәрәһенең тарихилыҡ өлөшө иһә Мидия батшаһы Кииксарув хакимлыҡ иткән б.э. тиклем 625-585 йылдарҙан башлана.

"Үҫәргән тәүәрихе"нән әле һоҫолған мәғлүмәт буйынса, Алтын Урҙа императоры Туҡтамыш-хандың тыуған һәм һуңғы төйәге Сәрмәсән һәм Ҡармасан һыуҙары тарафында булған, Еҙекәй ҡулынан китеүе лә, ҡәбере лә шундалыр. Боронғо заман авторҙарына шул яҡтарҙың эрерәк һыуҙары ғына билдәле булып, вағыраҡтары исемһеҙ аҡканлыҡтан, шәжәрәбеҙҙә әйтелгән төбәкте яҡынса -- "шундараҡ, шул тирәлә" тип аңлайыҡ. Был, бәлки, әсәһенең иленә -- Ҡаңғы ырыуы башҡорттарының еренә ҡайтып боҫҡан хандың эҙенә төшмәһендәр өсөн, юрый аймылыштырылғандыр. Ә бөгөнгө тарих фәне ысынлап та аймылыш: Туҡтамыш-хандың был төбәккә ҡасып килеүенең сәбәбе булған 1395 йылғы ҡанлы һуғыштың урынын да, тар-мар ҡылынған хандың аҙ һанлы ярандары менән ҡайһы һыуҙы кисеп сығып ҡайһы тарафҡа олағыуын да бутайҙар. Ҡабул ҡылынған рәсми раҫлау буйынса, Аҡһаҡтимер Туҡтамыш-ханды йәнәһе **Иҙелдең** (Ағиҙелдең түгел!) **һул** ярындағы ***Увек*** (хәҙерге Саратов ҡалаһы һәм **Увек** тимер юл станцияһы янындағы **Увек** тауында булған) ҡалаһында ҡыйраҡкас... -- уф! тарихсылар йә күрмәгән, йә күрергә теләмәгән ошо буталсыҡты сисәйек: ***Увек (хәҙерге Саратов)*** ҡалаһы Иҙелдең **һул** ярында түгел, ә **уң** ярында урынлашҡан! Шул уҡ тарихсы маһирҙар йәнә лә шул фарсы-ғәрәп сығанаҡтарынан аңлатып яҙыуынса, тар-мар ҡылынған Туҡтамыш-ханыбыҙ, имеш, баяғы "*һул* ярҙағы Увек-Үкек" тән (бында тағы аймылыш -- айырым ике ҡаланы, "Увек"те һәм "Үкек"те, бер үк ҡаланың ике төрлө аталышы итеп берләштерәләр!) Иҙелдең, тимәк, *уң* яғына кисеп сығып, тимәк, *көнбайышҡа* табан олаға ла *Себергә -- Төмән* төбәгенә барып боҫа һәм 1405 йылда шул Себерҙең Төмән төбәгендә үлтерелә..., ләкин *Себер,* әгәр ҙә яңылышмаһам, бөтөнләй киреһенсә, Иҙелдән шөйлә *көнсығыштараҡ* түгелме ни?!. Ә асылда ошолай күҙаллана: ханыбыҙ, Аҡһаҡтимер яуына ҡаршы Ҡафҡазда уңышһыҙ һуғышҡас, Иҙелдең уң яры буйынса һыу үренә бер туҡтауһыҙ сигенеп (артынан Аҡһаҡтимер яуы эйәреп), шул **уң** ярҙағы баяғы Увек

(хәҙерге Саратов) тәңгәлендә Иҙелдең *һул* ярына -- тарихи Башҡортостан тупрағына кисеп сығып, күп аралар үтеп, хәҙерге Өфө эргәһендәге Турбаслы кисеүенән Ағиҙелде ашып, мәркәз ҡалабыҙ *Өфөккә* (ғәрәпсә хәрефле ҡулъяҙманан яңылыш, ундағы "ф"-ны "к" тип уҡып, *"Үкек"* тип яҙалар) урынлаша, булған ғәскәри көстәрен шунда туплап, тап шул ҡалабыҙ эргәһендә Аҡһаҡтимер яуы менән дәһшәтле бәрелешә лә ("Башҡорт батшалары" тигән китабымда яҙғанмын), тамам тар-мар ҡылынып, Ағиҙелдең һул ярына кисеп сығып көнбайышҡа (сығанаҡта "Болғар тарафына") -- әйтелгән Сәрмәсән -- Ҡармасан -- Дим йылғалар арауығына ҡаса (ҡарағыҙ: Йыһат Солтанов. Туҡтамыш-хан, Ялыҡ-бей һәм Аҡһаҡ Тимер. "Шоңҡар" журналының 1998 йыл 3 -- 4-енсе һандары). Урыҫ теленә ауҙарылған боронғо фарсы сығанаҡтары ла (Йыйынтыҡ: Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М. -- Л., 1941) тап ошо юҫыҡтан һөйләй:

"Из "Книги побед" Шереф-ад-дина Йезди. Рассказ о выступлении Тимура в набег (илгар) вслед за Токтамыш-ханом. Прибыв к месту переправы через Итиль (Ағиҙел. -- Й.С.) называемому *Туратурской* (Турбаҫлы. -- Й.С.) переправой... он дал сыну Урыс-хана, Койричак-оглану, отряд..., велел ему переправиться через Итиль (Ағиҙел. -- Й.С.)... Войска подобные судьбе, поспешив по пятам неприятелей, дошли до *Укека* (Өфөк -- Өфө. -- Й.С.) и многих из них убили... Большую часть их взяли в плен, а немногие из них бросились на плотах в воду и переправились на ту сторону Итиля. Токтамыш-хан бросил ханство, дом и все, что имел... и, опасаясь за жизнь свою, с несколькими людьми бежал, ушел *в сторону Булара* (Башҡортостан көнбайышына, ә көнсығыш тарафтағы Себерҙең Төмән төбәгенә түгел! -- Й.С.) *в лесистую местность* (ул яҡтар әлегәсә урманлы. -- Й.С.) и спасся от львиных когтей". Һәр хәлдә, һуңғы төбәк үҙебеҙҙең Сәрмәсән, Ҡармасан, Дим йылғалары бассейнына тура килә һәм быны да сәбәбе бар:

"Аноним Искандер. Рассказ о царствовании Токтамыша, сына Туй-ходжи-оглана. Мать его была Катун-Кунчек из племени (насл) ***Конгурат*** (тимәк, үҙебеҙҙең ***Ҡаңғы*** ырыуынан! Шуға ла әсәһенең тыуған яғына -- Асылыкүл тирәһенә һыйынған. -- Й.С.). Он был царем способным, храбрым, с хорошим обращением, красивым. Справедливость и хороший характер его общеизвестны. Однако из-за неблагодарности, которую он проявил по отношению ко двору Тимура, все его хорошие качества и похвальные свойства пропали и погибли... он оказался на границе гибели и исчезновения, лишился крови и дома и, наконец, умер... 807 г. (=10.VII.1404 -- 28.VI.1405) в пределах ***Тулина"***. "Списки устроителя мира" тигән әҫәрендә Ғаффари ҙа шуны уҡ яҙа. Тик фарсынан урыҫсаға ауҙарылышты баҫмаға әҙерләп эшкәртеүсе баяғы икәү, Төйләп тигән йылғабыҙҙың донъяла барлығын белмәгәнлектән, бераҙ баш ватҡандан һуң, был "Тулин"ды, ул, "моғайын, Себерҙәге "Тюмен"дер", тип бутап аңлатҡан да һөҙөмтәһе башҡа тарихсыларҙың да хеҙмәттәрендә нығынған, шул арҡала Себерҙең Төмән төбәгендә хатта "Туҡтамыш-хан ҡәбере" лә моронлаған...

Батша ерҙәрен барып күреү, мәсьәләгә асыҡлыҡ керетеү күп йылдар буйына тынғылыҡ бирмәһә лә, форсаты сыҡмай ине. Ниһайәт, ошо 2009 йылдың сағыу көнлө 18 октябрендә көткәнем алдыма килде: башҡорт халҡы, тарихы хаҡына фиҙакәрләнеп йәшәгән уҙаман Әнүәр Мансур улы Йомағолов үҙенең "тимер арба"һында елдертеп алды ла китте; 400 километр юл гиҙеп, күрәһеләребеҙҙе күреп, ишетәһеләребеҙҙе ишетеп, йөрөгән аяҡҡа йүрмә йоҡтороп ҡайттыҡ -- һауаплы хәстәре өсөн ҙур рәхмәт уға.

Әлшәй районын иңләп килеп Димгә ҡойған ***Төйләп*** йылғаһы буйында, Ҡаҙан ауылы тирәһендә гиҙәбеҙ -- ханыбыҙ тап ошонда үлтерелгән. *Төйләп* атамаһы үҙе --

төйәклән, төйәкләнеү урыны тигән һүҙҙер, уны, бәлки, Туҡтамыш-хан үҙе ҡушҡандыр. Тәбиғәт ғәжәп матур, ер-һыу бай, борон заман бигерәк тә хозур булғандыр; тәхетенән яҙған императорыбыҙ ул шомло көндә, моғайын, ошо һоҡланғыс сәхрәгә һунарға сыҡҡандыр, сөнки Ибн-Ғәрәбшаһ яҙа: **"Тохтамыш был убит Едигеем не в правильном сражении, а во время предательского ночного нападения, когда находился один без войска *в загородной местности*".** Тимәк, торған һарайынан ситтә, ошонда. Ә ҡайһы тәңгәлдәрәк булған һарайы?

Шуныһы яҡшы мәғлүм: Ғаязитдин (мосолманлыҡ исеме) Туҡтамыштың Иҙел аръяғындағы баш ҡалаһы *Һарай* аталған, шунан һуң ул Иҙелдең бирьяғында Яйыҡ буйындағы баш ҡалаһын да *Мәсет-Һарай* исемләгән. Бындағы ҡалаһы ла, моғайын, *Һарай* булғандыр. Ҡалғанмы шуның эҙе? Ҡалған, бар, тип әйтә алабыҙ -- ошо уҡ төбәктәге ***Һарай*** ауылы! Ул Ҡаҙан ауылынан Торонтайыш аша көньяҡ-көнбайыштараҡ урынлашҡан, унда юл, имештер, тауҙар араһындағы хәтәр ҡыҫыҡтан -- *Хан тарлауығынан* үтә. Үҙебеҙ күреп ышандыҡ: Ҡафҡаз тарлауыҡтарын хәтерләткән тәрән аралыҡ икән был, борон заман әҙәм аяғы баҫмаған төбәккә илткәндер. Юлыбыҙҙың тап осонда хәҙерге *Һарай* ауылы, тәрән үҙәнгә ҡыҫылмыш ***Ҡурсаҡ*** исемле һыуҙы буйлап ултырған. Ә тарлауыҡ асылған ерҙә күккә ашҡан ике бейек тау, улар, ике ҡарауылсылай, бөтөн тирә-яҡҡа өҫтөнлөк итә -- йәтеш ҡарауыл тауҙары! Арғы башҡа һағауыл ҡуйһаң, дошман-фәлән үтеп керерлек түгел, урынды хан яҡшы белеп һайлаған, тип һөйләнәбеҙ. Йылға исеме лә дөрөҫләй быны: *Ҡурсаҡ* кеше аяғын баҫтыртмай ҡурсау урыны (заповедник) тигән һүҙ... Тарлауыҡтан төшкән юлдың тап ошонда тупаҡланып (тупикланып) өҙөлөүе лә юҡтан түгел...

Тәхетенән тибәрелгән бөйөк шәхесебеҙ бында, әлбиттә, йән аҫырап ҡына ятмаған, ә юғары хакимиәт теҙгенен кире ҡайтарып алыу йәһәтенән Аҡһаҡтимер-йыһангирҙең "ҡылын тартҡан". Шәрәф-әд-дин дә яҙа: *"Тимур обещал Тохтамышу, по окончанию предпринятого похода в Китай, поддержать военной силой его притязания на золотоордынский престол: "После этого похода я, с Божьей помошью, опят покорю улус Джучиев и передам ему".* Тик Аҡһаҡтимер Ҡытайға йүнәлмеш һуғыш сәфәрендә вафат булып, шунан йылдам файҙаланмыш Еҙекәй батыр ҡәрҙәш көндәшенән арыныу сараһын күрә: әлеге Төйлән буйында аңдып тороп, зәһәр әжәл уғын атып, ҡан дошманы Ғаязитдин Туҡтамыштың шанлы ғүмерен өҙә...

Әлеге "Үҫәргән Тәүәрихе"ндә Төркиә дәүләтен һәм уның солтандарын башлап ебәреүселәрҙең дә Өфөнән сыҡҡан башҡорттар икәнлеге нәүбәттәге бүлектә шәжәрәләп бирелгән.

1999

Башҡорттар һәм төрөктәр

Боронғоларыбыҙҙы беләбеҙме?

Аяҡ аҫтыбыҙҙа ятҡан, эйелеп кенә алыуҙы көткән ҡатлам-ҡатлам ҡатмарлы, меңәр йыллыҡ фәһемле ғәзиз тарихыбыҙҙы, иҫебеҙ ҙә китмәйенсә, тапап йөрөй бирәбеҙ... Эйелеп алыусыны иһә күрмәҫкә лә ишетмәҫкә тырышабыҙ, йә булмаһа, ауыҙ йырып

көләбеҙ. Әрһеҙлеген уғата туҡтатмаһа, фәҡир-фоҡор аңыбыҙҙың кимәленән оторо башы сурайып сығып торһа, суҡмар һаплап соңҡаһын сыңлатабыҙ...

Үҙем һымаҡ уҡ ҡәҙимгесә белемле, үҙемә ҡарағанда ла киң күңелле һәм эскерһеҙ йәштәшем бар — гәзит эшендә күҙе сыҡҡан күренекле журналист. Айныҡ сағында әллә ни өн өнәмәүсән шул уҙаман, саҡ ҡына "төшөрөп" алдымы, осратҡаны ғына һайын теле асылып китеп, теңкәгә тейгес бер үк мәрәкәһе менән һиңкәҙетә:

Һе! Башҡорт гегемонсыһы! Беренсе башлап атты өйрәтеүселәр һәм һыбайланып менеүселәр, тәгәрмәсле арба яһап егеүселәр, металл иретеп ҡойоусылар һәм иң боронғо Арҡайым тәгәрмәсҡалаһын ҡороусылар — *башҡорттар булған,* тиһең инде һин, ә?! Ха-ха-ха! Ну шыттыраһың да инде һин, әй!

— Ни эшләйем һуң? Ысынлап та, шулайын-шулай булған бит!

- Шулайын-шулай булғанда ла шаулама! Кеше ышанмаҫлыҡ һүҙҙе, дөрөҫ булһа ла, һөйләмә, тип әйткәне бар ҙа инде Мостай Кәрим ағайым! Гегемонсы!

"Гегемонсы" тамғаһынан шаңҡыбыраҡ, күбеһенсә телемде тешләп уҙам, сөнки "башҡорттоң тарихы 1917 йылғы Бөйөк Октябрь революцияһынан һуң ғына башлана" тип миңрәүләтелгән "зыялы" быуындың вәкиленән артыҡ нимә көтөргә? "Нигилистар" тип кенә үҙенә хас мәргән нарыҡлай торғайны быһдайҙарҙы зирәк аҡыл ағайыбыҙ Лоҡман-Хәким Ғиләжев...

Диңгеҙ арьяғында ятҡан ҡәрҙәш халыҡ төрөктәрҙә беҙҙеке ише "нигилистар" бармылыр, булһа әгәр, нисек аталаларҙыр — асыҡ ҡына белмәйем. Әммә инде үҙебеҙгә килгәндә, донъя-ғаләмебеҙҙең үҙе менән үк бер йәштәге тип әйтерлек сап-сал Урал бөркөтө — иң боронғо халыҡ була тороп та, үҙебеҙҙең үк бик боронғоно бер һаплам еп оҙонлоҡ та күҙ аллай алмауыбыҙҙы таныйыҡ та урта быуаттарҙа ғына үҙ алланып тәпәй баҫҡан ҡан ҡәрҙәшебеҙ төрөктән был йүнәлештә әллә ни күпте көтөүҙән тыйылайыҡ...

Туғандарса тураһын ғына әйткәндә, төрөктә лә "башҡортса" хәл икән шул: үҙҙәренең Ғоҫман дәүләтен беренсе башлап ҡороусыларҙың төбөн-тамырын әлегәсә асыҡлап бөтмәгәндәр, милләт өсөн был бик мөһим башланғыс осор фәҡәт еңелсә имеш-мимеш, риүәйәт һәм легендалар рәүешендә генә һөйләнеп килә икән (М.А.. Гасратян, С.Ф. Орешкова, Ю.А. Петросян. Очерки истории Турции. М., 1983, 18-се бит. Артабан "Очерки" тип алына). Һәм Төркиә тарихын, төрөктәрҙең үҙҙәренән дә бигерәк, сит ил тарихсылары яҙғанлыҡтан, күбеһенсә шуларға таянабыҙ.

742 йылда Көнбайыш Төрки Ҡағанат ҡолатылғас, Уралдан Урта Азияға һәм һуңыраҡ унан — хәҙерге Төркиә биләгән Кесе Азияға тарихсылар тарафынан "төрки-оғуз" тип аталмыш ырыуҙарыбыҙ ағыла. Ә был ырыуҙарҙың тәғәйен исемдәре, шулай уҡ хәҙерге Төркиә еренә (Анталияға) улар ҡайҙан һәм ни сәбәпле килгәндәре лә аҙмы-күпме билдәле: "...Четыре тюркские племени — *печенеги, баджгарды, нукарда и баджна* в результате ожесточенных сражений с огузами, кимаками и карлуками ушли из Приаралья и оказались в Малой Азии. Около 932 — 933 гг. эти племена вторглись в пределы Византии" (Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX — XIII в.в., Ашхабад, 1969). Быңдағы "печенег" (йәки "баджна") һәм "баджгард" (башҡорт) — бик боронғо башҡорт-бәжәнәк ҡәбиләһенең ике сатаҡ-ырыуы ул, ә "нукарда" (нуғай-урҙа) — уғата боронғораҡҡы Үҫәргән-Ҡаңғы ҡәбиләһенең сатаҡ-ырыуҙары булып, йыйыныһы саф башҡорттар икәнлеге һәм уларҙың Башҡортостан көньяғынан ("Арал яғынан") ҡубыныуҙары ап-асыҡ. Шулар араһынан тарихсылар яҙған Ҡыныҡы (Ҡаңғы) ҡәбиләһенең (башҡорт ҡаңғылары!) бер сатағы булған Һалъйыуыт ырыуы (башҡорт һалъйыуыттары!) бер осорҙа ифрат та ҡеүәтләнеп, XI быуаттың икенсе

яртыһында Урта Азиянан алып Урта диңгеҙгәсә йәйрәп ятмыш "Бөйөк Һалъйыуыт" империяһын төҙөй.

XI — XII быуаттарҙа улар ҡатарына алыҫ төньяҡ-көнбайыштан (Уралдан!) тағы ла бәжәнәк (Башҡорт!), уз (Үҫәргән!), ҡоман (Ҡыпсаҡ!) ҡәбиләләре эркелә (бөтәһе лә башҡорт бабаларыбыҙ!) һәм хәҙерге Төркиә дәүләте биләгән ер ҡәүемдәренең дә телдәренең баяғы башҡорт ырыуҙары телдәренең тәьҫирендә төркиләшеүенә — хәҙерге төрки телдәренең "оғуз төркөмө" хасил булыуына килтерә ("Очерки", 4 — 5-се биттәр). Беренсе бөйөк тюрколог Мәхмүт Ҡашғариҙың 1072 — 1078 йылдарҙа яҙып тамамланған төрки телдәре һүҙлегендә: "иң еңел (йәғни ҡатнаш. — *Й.С.*) тел — оғуздар теле, иң дөрөҫ һәм иң шәп тел — тухси (йәғни "Туҡсаба" оранлы Үҫәргән. — *Й.С.*) теле һәм яғма (?) теле, — тип яҙа — уйғурҙар иленә тиклем үк һуҙылған арауыҡтағы Или, Иртыш, Йомар (Һамар. — *Й.С.*), Иҙел йылғалары буйындағы (боронғо Башҡортостандағы! — *Й.С.*) халыҡтарҙың да телдәре — дөрөҫ төрки". Ошо "дөрөҫ төрки" телдә һөйләшеүсе бабаларыбыҙ Кесе Азияла — хәҙерге төрөк, ә Урта Азияла төрөкмән телдәренең милли тел булып ҡалыплашыуына ла үҙ өлөшөн индерә (төрөкмән телендәге "ҫ", "ҙ" өндәре — тап шул "башҡортлоҡ"тоң күрһәткестәре).

1092 йылда "Бөйөк Һалъйыуыт" империяһы емерелгәс, урынына шул уҡ һалъйыуыттар етәкселегендәге эреле-ваҡлы солтанаттар барлыҡҡа килеп, XII быуатта улар яңынан шул уҡ һалъйыуыттарҙың ҡеүәтле һәм берәгәйле Рум солтанатына әүерелә; XIII быуатта уның ҡап-яртыһы, татар-монголдар ҡыҫымы аҫтында ҡалып, үҙ аллылығын юғалта. Ә илдең икенсе яртыһында, Көнбайыш Анталыла, төрки бабаларыбыҙҙың үҙҙәренең ырыу башлығы бейҙән башҡа бер кемгә лә буйһонмаған егермеләп бейлеге хасил булып, Ирандағы татар-монголдарҙың һәм Мысырҙағы мәмлүктәрҙең ике яҡлап тирмән ташылай ҡаты ҡыҫымы араһында ҡыйғыр ҡылыс менән генә көн күреүсе "мәңгелек яугирҙәр" хәлендә йәшәй башлай. Тап бына ошо яугир бейлектәр араһынан ҡалҡып сыҡҡан һәм Ғоҫман дәүләтенең (хәҙерге Төркиәнең) беренсе нигеҙ ташын һалған һәм артабан дауам иттерткән ***Иртоғрил бәһлеүәндең*** асылда кемлеген, ҡайҙан һәм ҡайһы ырыуҙан килеп сыҡҡанлығын әлегәсә бер кем дә төплө генә белмәгәнлектән, шуны башҡорт хәтеренә таянып билдәләү бурысы тора (гәрсә авторға, баяғыса, "башҡорт гегемонсыһы" тигән яманат янаһа ла!). Сөнки тарих фәненең үҫеше үҙе быға этәрә бит: үҙебеҙгә билдәле булған мәғлүмәтте, бер ниндәй ҙә ҡаршылыҡтарға ҡарамай, артабанғы тикшеренеүселәр алдына һалыу фарыз. Ә үҙ тарихын һанламаған — үҙен дә абайламаған; үҙен абайламағанды эттәр ҙә абалаған. Ошоноң тап яҡшы миҫалы булған, үҙ халҡының тарих ҡынаһын, юҡтан да бар ҡылып, байытырға тырышҡан егәрлелектең ташҡа баҫылған миҫалы алдыбыҙҙа ("Известия" гәзитенең 2001 йылғы 8 июнь һанында уның Париждағы хәбәрсеһе Эльмар Гусейнов мәҡәләһенән):

"Татары вернулись! Тысячелетие Казани отмечают в Париже.

Генеральный директор Юнеско господин Мацура вышел из своего кабинета... татарином...

Татары вновь вернулись в Париж. Искрометная конница с берегов Волги, вступившая во французскую столицу весной 1814 года, оставила тогда неизгладимое впечатление у местного населения. И вот — снова дни Татарстана в самом сердце Франциии...

На вопрос корреспондента "Известий" о том, как он себя здесь чувствует, Минтемир Шаймиев ответил с юмором:

— Нам не привыкать брать столицы...”

Бирһен хоҙай: ташҡа баҫылып сыҡҡас, ысынлап та шулайҙыр. Әммә бында “башҡорт гегемонсылығы”н ҡыйратыусы баяғы “нигилистар”ыбыҙға салҡая биреп хахылдарлыҡ “хикмәт” бар: тимәк, Наполеон илбаҫарҙарынан “Рәсәй-әсәй”ҙе ҡурсаламаҡҡа үҙ хәленән егерме һигеҙ атлы полкын төҙөгән һәм Мәскәү тупһаһы Бородинонан — Парижғаса һуғышып барып еткән, Францияның шул баш ҡалаһына беренселәр сафында бәреп кергән, егетлектәре менән французларҙы ла, башҡаларҙы ла таң ҡалдырған башҡорт бабаларыбыҙ ҙа һис бер ҡасан булмаған... йәки... татар булған (әстәғәфирулла тәүбә”)...

Дөрөҫ һүҙҙе, кеше ышанмағанда ла, һөйләй барыу хәйерле.

“Кто владеет прошлым — владеет будущим”, — бөйөк аҡыл эйәһе Никколо Макиавелли (Италия) биргән аҫыл һабаҡ был...

Төркиә тупрағы — борон-борондан төркиҙәрҙең төйәге

Мифик “атан-аҡ-абар”ға (ата-аҡ-бүрегә) эйәреүсе Үҫәргән-Ҡаңғы ҡәбиләһенең төньяҡ-көнсығыш сатаһын шул исемдең бер аҙ ҡыҫҡартылышында “данаҡ-абар//танаҡ-абар” тип атағандар; урта быуаттарҙа иһә ошо исем шул уҡ Үҫәргән-Ҡаңғынан саталанмыш яңы (бала) ырыуға бирелеп, әлеге көндәге “Түңгәүер” булып йөрөй... Бик боронғо (хәҙерге “Түңгәүер”гә тиклемге) замандарҙа Уралдан алып Ҡафҡазғаса, артабан Көнсығыш Европа үтәләй Италия һәм Грецияғаса барып еткән был Үҫәргән тармағы абарҙар (йәки хәҙерге Ҡафҡаздағы аварҙар). Әйткәндәй, Үҫәргән башҡорттарының мифик Әсә-Бүрегә эйәреүсе икенсе яртыһы, йәғни б.э. тиклем VII — V быуаттарҙа тап ошо Тәүтөйәгебеҙҙә (Иҙел — Урал далаларында) гөрләтеп донъя көткән һәм тарихсыларға “савромат” исеме менән билдәле булған, ә аҙаҡ килеп шул исемдең ҡыҫҡартып әйтелешендә “сармат” тип аталып, б.э. тиклем III быуат — б.э. IV быуаттарында Уралыбыҙ артындағы (эйе, “аръяғы”ндағы түгел, сөнки һыуҙың ғына — аръяғы, ә тауҙың арты була!) Тубылғы (Тобол) йылғаһынан алып Көнбайыштағы Дунай йылғаһынаса йәйрәп йәшәгән данлы бабаларыбыҙҙың да “Әсә-бүре-аба-т”тар икәнлеген (һуңғы “т” — боронғо күплек ялғауы), йәғни ҡыҫҡартып-шымартып әйтелештәге “сәбүрабат”тар — “савромат”тар булғанлығын тикшереп ҡараусы ла, телгә алыусы ла юҡ. Ошо уҡ Үҫәргән ҡәбиләһе “савромат”тың баяғы изге ата-бүре “сары-ата-аба”ға (һоро-ата-апаға) эйәреүсе бер сатағы сарабата//сарамата (сармат) — жарамата//юрматы тип атала башлай — хәҙерге башҡорт халҡының Юрматы ырыуы кешеләре...

Үҫәргән тармағы данаҡ-абарҙарҙың заманында бөйөк Көн-Өфө (Ҡәнифә) юлы буйлап алыҫ көньяҡ-көнбайышҡа китмеш бөйөк сәфәр эҙҙәрен улар йәшәп уҙа барған һәм уларҙың “танаҡ//данаҡ” исеме ҡушылған ер-һыу атамаларында күрәбеҙ: Көньяҡ Уралдағы танаҡ-улаҡ (Таналыҡ) йылғаһы (борон ул Яйыҡ баштарының береһе һаналған) — Дон (данаҡ) йылғаһы — Днепр (данаҡ-абар) йылғаһы — Дунай (данай) йылғаһы — Балҡан ярымутрауы (был исемде лә үҙебеҙҙең Тәүтөйәк тауы Балҡандан алып барып биргәндәр)...

Ғөмәрҙең (Гомерҙың) “Илиада” эпосындағы шул данайҙар (йәғни ата-бүрегә эйәреүсе үҫәргәндәр) б.э. тиклем XIII быуатта уҡ үҙебеҙҙең ҡаңғылар йәки боронғо хөрмәтләп әйтелештәге “кан-аҡай”ҙар (“Илиада”лағы аҡайҙар — ахейҙар) менән тығыҙ

берлектә ошо Кесе Азиялағы (хәҙерге Төркиәләге) атаҡлы Троя ҡалаһын яулап алыуҙа әүҙем ҡатнаша. Был яулауҙы ойоштороусы аҡайҙар (“Илиада”лағы ахейҙар) иһә, әле генә әйтә биреп ҡуйыуыбыҙса, шул уҡ Үҫәргәндең Әсә-Бүрегә эйәреүсе сатаһы ул, йәғни баяғы аҡан-аҡай — Ҡанаҡай//Ҡаңғы ырыуы тап үҙе булып тора; Ғөмәр әҫәрендә иһә был этнонимдың ҡыҫҡаҡланмыш икенсе яртыһы “аҡай” (ахей) телгә алынған. Ҡаңғыларҙың (аҡайҙарҙың) ҡасандыр шунда йәшәгәнлеген шундағы Аҡай (Ағай, Эгей) диңгеҙ исеме лә шаһитлай. Хәҙерге Төркиә тупрағында б.э. тиклем икенсе мең йыллыҡта — башҡорт ҡатайҙарының (хеттарҙың йәки хаттарҙың), ә беренсе мең йыллыҡта башҡорт һарттарының дәүләттәре лә күкрәп сәскә атҡанлығын яҙғайныҡ...

1453 йылда 2-се Мәхмүт солтан етәкселегендәге төрөк бабалары христиандарҙың шундағы шанлы ҡәлғәһе булған Константинополдe (Истанбулды) һуғышып алғандан һуң, бөтә Көнбайыш христиандар донъяһы уларға ҡаршы хөсөтләнеп, “тәре һуғышы” әҙерләй башлағас, Көнбайыш Европа илдәрендә баяғы 2-се Мәхмүт солтандың Рим папаһы Николай 5-сегә яҙған хаты тарала; ошо яҙмаһында төрөк солтаны, “төрөктәр кеүек үк, шул уҡ Троя халҡының вариҫтары булған итальяндарҙың” уға, йәғни үҙҙәренең тарихи ҡан ҡәрҙәштәре булған төрөк солтанына, дошманлыҡ ҡылыуҙарына аптырауын белдергән; ә бер нисә тиҫтә йыл алдараҡ шул уҡ итальяндар кардиналы Исидор ҙа төрөктәрҙең, итальяндар кеүек үк, *тевкр* (йәғни Троя халҡы) вариҫтары икәнлеген раҫлап сыҡҡан булған (С. Рансимен. Падение Константинополя в 1453 году. М., 1983, 149-сы бит), ә Рим ҡалаһын нигеҙләүсе башҡорт бабаларыбыҙ тураһында “Хәтерхитаб”ымда (“Ағиҙел”дә “Башҡорт хәтере” тип баҫылды) ентеклерәк яҙғайным. Быларҙан иһә Ғөмәр “Илиада”һындағы боронғо Троя ҡалаһының халҡы ла шул үҙебеҙҙең аҫаба башҡорттар булғанлығы аңлашыла, сөнки ул Троя халҡының гректар үҙҙәренсә боҙоборак теркәп ҡалдырған атамаһы *“тевкр”* — үҙебеҙҙең “төп-ҡор” булып, был иһә киң билдәле “баш-ҡор” (күплек һанда “башҡорт”) этнонимының варианты икәнлеге ап-асыҡ (төрөктәрҙең дә башҡорттарға кендеге береш, тимәк)...

Төрөк солтандары

Бөтә ҡан ҡәрҙәш халыҡтарҙың дөйөм атамаһы “төрөк” йәки “тороҡ” (боронғо күплек һанындағы әйтелеше “төркөт”) — борон заман муйынына *тороҡ* (фаллос) ишараты баулап аҫҡан башҡорт бабаларҙың ләҡәбе икәнлеген яҡшы иҫләһәк, бөгөнгө Төркиәләге төрөктәрҙең, һис юғында уларҙың солтандар династияһының килеп сығышын башҡорт тәүәрихтәренән юллау яҙыҡ түгелдер.

Риүәйәттәр буйынса, — ти баяғы “Очерки” китабының авторҙары, — *ҡайа* ҡәбиләһенән бүленеп киткән 400 — 500 тирмәле ҙур булмаған күскенселәр төркөмөнөң юлбашсыһы Иртоғрил шундағы Һалъйыуыт иленең солтаны Ғәләүитдин кей-ҡеүәт 1-сенән (1219 — 1236) Сөғүт төбәгендә *ужымлыҡ* (туҡланып йәшәрлек. — *Й.С.*) ер ҡабул итеп ала, шуның хаҡына ул һалъйыуыттар державаһының төньяҡ-көнбайыш сиктәрен һаҡларға тейеш була. Башҡа ужымлыҡтар кеүек үк, был ер уның тоҡомдарына мираҫ итеп ҡалдырыла. Иртоғрилдан һуң уның улы Ғоҫман (1258 — 1324) бей була, артабан был бейлек һәм династия уның исеме менән Ғоҫмандар тип йөрөтөлә” (18-се бит).

Иң тәүҙә геройҙың исем-ләҡәбенә иғтибар ҡылайыҡ: ир-тоғро-ил (“илгә тоғро ир” тигән һүҙ). Ә “Ир” — башҡорттоң иң күренекле юлбашсыларына ғына бирелмеш данлы ләҡәп ул:

Салауат батыр — *Ир* ине,
Менгән аты кир ине.
Дошман менән алышҡанда
Алдын бирмәҫ *Ир* ине.

“Күсәк бей” эпосынан:

Ир-Бабсаҡ Йәмиләне алып ҡайтҡан...

Боронғо Бүре-Өфө (Парфия) дәүләтенең нигеҙендә Иран (йәғни “Ир иле”) тигән империя ҡороусы башҡорт батырының да данлы ләҡәбе “Ир” булған...

Иртоғрилға Византия сигендәге был ужымлыҡ ерҙең ни сәбәпле бирелеүен төрөк тарихсыһы, Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың шәкерте Ниһал Атсыз мәҡәләһендә (“Ағиҙел” — 2000/8, 40 — 41-се биттәр) күрәбеҙ: “Иртоғрил бей етәкселегендәге *ҡайылар* ҡәбиләһе, Анталияның көнбайышына табан хәрәкәт иткән саҡта, бер үҙәндә һуғышҡан ике ғәскәргә тап булған. Иртоғрил бей үҙенең кескәй генә ҡеүәте менән еңелеп барыусыларға ярҙам иткәс, татарҙар еңелгән”, — тип аңлатыла ине был ваҡиға тарих китаптарында... Һуғыштың һалъйыуыттар менән хорезмдар, Һалъйыуыт солтаны Ғәләүитдин Кей-ҡеүәт менән Хорезмшаһ Йәләлитдин Мәңгебирҙе араһында Яҫҫысимәндә булған һуғыш булыуына тәүгеләрҙән булып Зәки Вәлиди иғтибар иткән. Һуғыш 1230 йылда Эрдзинжан тирәһендәге Яҫҫысимән тигән ерҙә булған. Был хаҡта Зәки Вәлиди Туған тарихсы Нәсәвиҙең яҙмаларынан мәғлүмәт тапҡан. Нәсәви һуғышта еңелеп барған Ғәләүитдин Кей-ҡеүәт, көнсығыштан көтөлмәгән ярҙам килеүе арҡаһында, еңеүгә өлгәшеүе тураһында яҙа”.

Тимәк, уҙаманыбыҙ Иртоғрил бәһлеүән (шәжәрәбеҙҙә ул тап шулай *ләҡәпләнә*) үҙенең яңы солтанатын ҡорасаҡ һәм артабан ул Ғоҫман империяһы — Төркиә тип аталасаҡ тупраҡҡа 1230 йылда килеп аяҡ баҫҡан һәм үҙенең һалъйыуыт-башҡорт ҡан ҡәрҙәштәренә хәл иткес һуғышта батырҙарса ярҙам күрһәткән. Йылына ҡарағанда, был аҫыл зат (Үҫәргән батшалар шәжәрәһе вәкиле) атаҡлы Мүйтән бейебеҙ менән бер үк заманда йәшәгән һәм, бәлки, ул да шул уҡ бабабыҙ Туҡсаба улы — Мүйтән бейҙең бер туғаны булғандыр.

Ғоҫман империяһының нигеҙ ташын һалыусыларҙы “Очерки” авторҙары һ.б. “ҡайа” йәки “ҡайы” ырыуынан тип атаһа ла, Мәхмүт Ҡашғариҙа был этноним аҙаҡҡы һуҙынҡыһыҙ яҙыла: “Румға (Византияға. — *Й.С.*) башҡаларҙан яҡыныраҡ йәшәүсе ҡәбилә — бәжәнәк, артабан китә ҡыпсаҡ, оғуз, йемек (ҡумыҡ. — *Й.С.*), башҡорт, басмыл, *ҡай*...”

Күренеүенсә, Византия (хәҙерге Төркиә) тарафынан тороп һанағанда был “ҡай”ҙар Арал — Каспий буйҙарындағы башҡорттарҙан да арыраҡ — нәҡ Уралдың үҙендә — Үҫәргәндәр тәүтөйәгендә йәшәгәндәр булып сыға.

Әгәр этимологияһын (һүҙҙәр килеп сығышын) барлаһаҡ, баяғы-шул “ҡай”ҙан — ҡай-аҡа//ҡайгы (бүре) — ҡайаҡ//кейек (йыртҡыс януар) һүҙенең, ә “ҡай-ата” (ата бүре) тигәндән ҡайат//койот (бүре) килеп сығышын белгәнлектән, мифик әсә (инә) бүрегә эйәреүсе үҫәргән-нуғайҙарҙың (“нуғай” — “бүре-эткә эйәреүсе” тигән һүҙ) дини ләҡәбенә лә иғтибар итһәк, килеп сыға: ана-ҡай (инә бүре) — наҡай (нуғай — инә бүрегә эйәреүсе үҫәргәндәр) — *ҡай* (бүре). Әлхасил, Төркиә солтандар династияһын башлап

ебәреүсе Иртоғрил бәһлеүән үҙебеҙҙең Үҫәргән ҡәбиләһенең батшалар шәжәрәһе вәкиле булған һәм шул Кесе Азияға Күк Уралдың үҙенән барып сыҡҡан... Был хаҡта Ғоҫман империяһы тарихсылары әлегәсә шәйләй алмаһалар ҙа, башҡорт халҡының быуындан быуынға яҙыла барған һәм әлеге көндә Рәсәй Федерацияһы Фәндәр академияһының Башҡортостан филиалы китапханаһында ИБ — 2279 шифры менән һаҡланған “Үҫәргән тәүәрихе”ндә ул шаҡтай аныҡ сағыла.

Билдәле булыуынса, боронғо Өфө көләре (ханы) Мүйтән бабабыҙ етәкселегендә татар-монголдарға ҡаршы баш күтәргән һәм күп йылдарса (1224 — 1257) ҡаты һуғыштар алып барған Башҡортостанды 1236 — 37 йылдарҙа бөйөк Сыңғыҙ хан улдарының берләштерелгән армиялары буйҙан-буй айҡап уҙа һәм баш ҡалабыҙ Өфөнө, башҡа ҡалаларыбыҙҙы емерә, Мүйтәнде һәм уның балаларын, туғандарын, үлем язаһынан ҡурсаланып, Каспий диңгеҙе аръяғына (хәҙерге Иран һәм Төркиә ерҙәренә) ҡасырға мәжбүр ҡыла. Ана шулай сит илдәргә олаҡҡанға күрәлерме инде, әллә боронғо шәжәрәлә һәр быуындың иң күренекле бер генә вәкилен теркәү ҡануны буйынсамы, был заттарҙың (Мүйтәндән һәм уның Башҡортостанда ҡалмыш улы Шаҡмалдан башҡа) исемдәре Үҫәргән шәжәрәһенә кермәй ҡалған, әммә Иртоғрил исемен тап шул “Үҫәргән тәүәрихе”нең 60-сы битендә Мүйтән бей ейәне Йор-уҡ (Жеруҡ) исеме тәңгәлендәге тарихи аңлатма рәүешендә күрәбеҙ: “Жеруҡ, *Тогрил хан* заманында бәк булып, хөкүмәт итер ине”. Тимәк, шәжәрәне төҙөүселәр бәһлеүәнебеҙ Иртоғрилдың алыҫтағы Анталияла бөйөк хан-солтан дәрәжәһенә ирешеүен, ә Мүйтән ейәне Йор-уҡ иһә уның шанлы бейҙәренең береһе булғанлығын яҡшы белгәндәр. Ана шул хан-солтанлығын иҫәпкә алыптыр инде, “Үҫәргән тәүәрихе”ндә Иртоғрил нәҫелдәренең бөйөк төрөк солтандары рәүешендәге үҙ аллы-айырым шәжәрәһен төҙөгәндәр. Был ҡомартҡы хәҙерге ғилми белешмәгә лә (К.Э. Босворт. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеологии. М., 1971, 185 — 186-сы биттәр) шаҡтай тап килеү генә түгел, хатта уны бер килке мәғлүмәттәр менән байытыуын да иҫәпкә алып, әйләнешкә индереп ебәрәбеҙ (йәйәләр эсендә — “тәүәрих”тәге бит һандары һәм ошо мәҡәлә авторының аңлатмалары).

Шәжәрә

1. Бәһлеүән Тоғрил (Ир-Тоғрил. — 47).

2. Хан бин Тоғрил Ғоҫман Ғази.

3. Солтан Ур хан Ғази бин Ғоҫман (49).

(Күренеүенсә, был уның исеме түгел, ә ләҡәбе: Ур йәки Уртүбә ҡалаһының ханы, тигән һүҙ. Был Уртүбә — хәҙерге Орск ҡалаһы урынындағы боронғо ҡалабыҙ, 1391 йылда уны АҡһаҡТимер емергән. Атаһы Ғоҫман Ғази вафатына тиклем был зат Башҡортостандың Ур ханы булып торғандыр. “Ур хан тарих 724-селә” (һижрә менән) тигән аңлатмаһы бар).

4. Солтан Морат ***Өфө*** бин Ур хан Ғази.

(Атаһы Ур хандың, аҙаҡ Ғоҫман дәүләте солтанының, вафатына тиклем ул Башҡортостандың ***Өфө*** ханы булып торған).

5. Йылдырым Баязид.

6. Тимерлән хан. Был (Тимерлән) солтан Мәхмүт заманында, тыумыштан боҙоҡлоҡ, енәйәт ҡылыусы булып, көтөлмәгән тарафтан һөжүм итеп, солтан эстән

уларҙы кире (үҙҙәренең) еренә һөрҙө; күп үлем килтереүсе аҡһар булған, тиҙәр һәм илбаҫарҙар яулап алынды һәм ҡара афатлыҡтары харамға сыҡты, тарих 823-тә вафат итте... (51).

7. Муса бәк.

8. Солтан Мәхмүт бин Баязид, 37 йыл тарихдә торурының вафаты булды рабиғәүәлдә (Ай йылының өсөнсө айында).

9. Ир-солтан Мөхәмәдулла бин Баязид.

10. Хан-солтан Моратулла.

11. Солтан Мөхәммәдфатих Исламбура, 894 вафат, 33 йыл тәхетдә булди (53).

12. Солтан Баязид.

13. Солтан Сәлим Алтази. Солтан Сәлим шам заманында 9 йыл шам (тәхет эйәһе) булды, 937 йыл тарихдә вафат.

14. Солтан Морат бин Алтази 2-чи. Солтан Морат 942 тарихдә вөжид (барлыҡҡа) килеб, 992 тәхетдә жалусиәтидә (ултырыусы рәүешендә) 21 йыл шам булды, тарихның ун бердә ваф бузар (интегеп үлде. — 55).

15. Солтан Мөхәммәд бин Алтази.

16. Солтан Мостафа бин Мөхәммәд. 982 (?). Солтан Мостафаның солтан тарихы мәғлүм дәғел, туҡыз йыл шам булды 34 йыл ғүмерендә (57).

17. Солтан Амән.

18. Солтан бин Мөхәммәд (59).

19. Солтан Ибраһим.

20. Солтан Мөхәммәд.

21. Солтан Сиғиә бин Ибраһим.

22. Солтан Амән.

23. Солтан Мостафа. Солтан Мостафа мең йөз ун тулғанда тәхет йолош итди (йолҡоп алды), 1124-дә вафат, урынын ҡәрдәше йолош итди, димешләр (61).

24. Солтан Аҡхан Алтази. Солтан Аҡхан 1129-дә туғыбди (тыуҙы), 1173-дә вафат.

25. Солтан Мәхмүдиә бин Мостафа. Солтан Мәхмүдиә 1173 тарихдә тәхет кичди, 27 йыл солтанәтдә булди, 1178 тарихдә вафат. Бу солтан заманиндә йәғафу (ғәфү иткеһеҙ) кафир илләрүн әсир идеб кәнд мәккү идеб (ҡалаларын хәйләләп) алди... 1178-дә. 1181-дә вафат, солтанәтдә әжғиә...

26. Солтан Ғоҫман бин Мостафа. Солтан Ғоҫман 1178-дә (шам), 1181-дә вафат, солтанәтдә өч йыл.

27. Солтан Мостафа бин Амән. Бу солтан 1181-дә тәхет кичди, 1197 вафат итди.

28. Солтан Дәмин бин Амән. 1213 тарихдә вафат.

29. Солтан Ғәбделхәмид бин Амән. 1197-дә тәхет кичди.

30. Солтан Сәлим бин Ғәбделхәмид (63).

31. Солтан Мостафа бин Ғәбделхәмид.

32. Солтан Мәхмүд бин Ғәбделхәмид.

33. Солтан Ғәбделмәжит.

34. Солтан Ғәбделхәмит.

(Күренеүенсә, шәжәрә теҙмәһе 2-се Ғәбделхәмит тәхеткә ултырмыш осорға, йәғни һижрә менән — 1293, миләди менән 1876 йылғаса еткерелгән, артабанғыһын К.Э. Босворт белешмәһенән барларға була).

29.06.2001.